

ISSN 2518-198X

№ 3(87)/2017

ФИЛОЛОГИЯ сериясы

Серия ФИЛОЛОГИЯ

PHILOLOGY Series

ҚАРАҒАНДЫ
УНИВЕРСИТЕТІНІҢ
ХАБАРШЫСЫ

ВЕСТНИК
КАРАГАНДИНСКОГО
УНИВЕРСИТЕТА

BULLETIN
OF THE KARAGANDA
UNIVERSITY

ISSN 2518-198X

Индексі 74623

Индекс 74623

ҚАРАҒАНДЫ УНИВЕРСИТЕТІНІҢ ХАБАРШЫСЫ

ВЕСТНИК
КАРАГАНДИНСКОГО
УНИВЕРСИТЕТА

BULLETIN
OF THE KARAGANDA
UNIVERSITY

ФИЛОЛОГИЯ сериясы

Серия ФИЛОЛОГИЯ

PHILOLOGY Series

№ 3(87)/2017

Шілде–тамыз–қыркүйек

29 қыркүйек 2017 ж.

Июль–август–сентябрь

29 сентября 2017 г.

July–August–September

September, 29, 2017

1996 жылдан бастап шығады

Издается с 1996 года

Founded in 1996

Жылына 4 рет шығады

Выходит 4 раза в год

Published 4 times a year

Қарағанды, 2017

Караганда, 2017

Karaganda, 2017

Бас редакторы

ЖМ ХҒА академигі, заң ғыл. д-ры, профессор
Е.Қ.Көбеев

Бас редактордың орынбасары **Х.Б. Омаров**, ҚР ҰҒА корр.-мүшесі,
техн. ғыл. д-ры, профессор

Жауапты хатшы **Г.Ю. Аманбаева**, филол. ғыл. д-ры, профессор

Редакция алқасы

Ж.Ж.Жарылғапов,	ғылыми редактор филол. ғыл. д-ры (Қазақстан);
М.І.Әбдуов,	филол. ғыл. д-ры (Қазақстан);
Г.Ю.Аманбаева,	филол. ғыл. д-ры (Қазақстан);
Ш.М.Мажитаева,	филол. ғыл. д-ры (Қазақстан);
Ж.Қ.Смағұлов,	филол. ғыл. д-ры (Қазақстан);
Б.С.Рақымов,	филол. ғыл. д-ры (Қазақстан);
А.С.Әділова,	филол. ғыл. д-ры (Қазақстан);
В.Т.Абишева,	филол. ғыл. д-ры (Қазақстан);
Н.Ж.Шәймерденова,	филол. ғыл. д-ры (Қазақстан);
Д.Д.Шайбакова,	филол. ғыл. д-ры (Қазақстан);
Н.И.Бөкетов,	филол. ғыл. д-ры (Қазақстан);
С.А.Матяш,	филол. ғыл. д-ры (Ресей);
У.М.Бахтикереева,	филол. ғыл. д-ры (Ресей);
Т.В.Белошапкина,	филол. ғыл. д-ры (Ресей);
М.Джусупов,	филол. ғыл. д-ры (Өзбекстан);
Ү.Жетібайұлы,	филол. ғыл. д-ры (ҚХР);
К.Жанбозұлы,	филол. ғыл. д-ры (ҚХР);
Л.Матейко,	PhD д-ры (Словакия);
А.Золтан,	филол. ғыл. д-ры (Венгрия);
М.Фрешли,	PhD д-ры (Венгрия);
Л.М.Харитонов,	жауапты хатшы филол. ғыл. канд. (Қазақстан)

Редакцияның мекенжайы: 100028, Қазақстан, Қарағанды қ., Университет к-сі, 28

Тел.: (7212) 77-03-69 (ішкі 1026); факс: (7212) 77-03-84.

E-mail: vestnick_kargu@ksu.kz. Сайт: vestnik.ksu.kz

Редактор

Ж.Т. Нурмуханова

Компьютерде беттеген

Д.Н. Шигабутдинова

Қарағанды университетінің хабаршысы. «Филология» сериясы.

ISSN 2518-198X.

Меншік иесі: «Академик Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті» РММ.

Қазақстан Республикасының Мәдениет және ақпарат министрлігімен тіркелген. 23.10.2012 ж. № 13109–Ж тіркеу куәлігі.

Басуға 28.09.2017 ж. қол қойылды. Пішімі 60×84 1/8. Қағазы офсеттік. Көлемі 8,5 б.т. Таралымы 300 дана. Бағасы келісім бойынша. Тапсырыс № 96.

Е.А.Бөкетов атындағы ҚарМУ баспасының баспаханасында басылып шықты.

100012, Қазақстан, Қарағанды қ., Гоголь к-сі, 38. Тел. (7212) 51-38-20. E-mail: izd_kargu@mail.ru

Главный редактор
академик МАН ВШ, д-р юрид. наук, профессор
Е.К.Кубеев

Зам. главного редактора **Х.Б. Омаров**, чл.-корр. НАН РК,
д-р техн. наук, профессор
Ответственный секретарь **Г.Ю. Аманбаева**, д-р филол. наук, профессор

Редакционная коллегия

Ж.Ж.Жарылганов,	научный редактор д-р филол. наук (Казахстан);
М.И.Абдуов,	д-р филол. наук (Казахстан);
Г.Ю.Аманбаева,	д-р филол. наук (Казахстан);
Ш.М.Мажитаева,	д-р филол. наук (Казахстан);
Ж.К.Смагулов,	д-р филол. наук (Казахстан);
Б.С.Рахимов,	д-р филол. наук (Казахстан);
А.С.Адилова,	д-р филол. наук (Казахстан);
В.Т.Абишева,	д-р филол. наук (Казахстан);
Н.Ж.Шаймерденова,	д-р филол. наук (Казахстан);
Д.Д.Шайбакова,	д-р филол. наук (Казахстан);
Н.И.Букетова,	д-р филол. наук (Казахстан);
С.А.Матяш,	д-р филол. наук (Россия);
У.М.Бахтикереева,	д-р филол. наук (Россия);
Т.В.Белошапкина,	д-р филол. наук (Россия);
М.Джусупов,	д-р филол. наук (Узбекистан);
У.Жетибайулы,	д-р филол. наук (КНР);
К.Жанбозулы,	д-р филол. наук (КНР);
Л.Матейко,	д-р PhD (Словакия);
А.Золтан,	д-р филол. наук (Венгрия);
М.Фрешли,	д-р PhD (Венгрия);
Л.М.Харитоновна,	ответственный секретарь канд. филол. наук (Казахстан)

Адрес редакции: 100028, г. Караганда, ул. Университетская, 28
Тел.: (7212) 77-03-69 (внутр. 1026); факс: (7212) 77-03-84.
E-mail: vestnick_kargu@ksu.kz. Сайт: vestnik.ksu.kz

Редактор
Ж.Т. Нурмуханова

Компьютерная верстка
Д.Н. Шигабутдинова

Вестник Карагандинского университета. Серия «Филология».
ISSN 2518-198X.

Собственник: РГП «Карагандинский государственный университет имени академика Е.А.Букетова».
Зарегистрирован Министерством культуры и информации Республики Казахстан. Регистрационное свидетельство № 13109–Ж от 23.10.2012 г.

Подписано в печать 28.09.2017 г. Формат 60×84 1/8. Бумага офсетная. Объем 8,5 п.л. Тираж 300 экз.
Цена договорная. Заказ № 96.

Отпечатано в типографии издательства КарГУ им. Е.А.Букетова.
100012, Казахстан, г. Караганда, ул. Гоголя, 38. Тел.: (7212) 51-38-20. E-mail: izd_kargu@mail.ru

Main Editor

Academician of IHEAS, Doctor of Law, Professor

Ye.K.Kubeyev

Deputy main Editor   **Kh.B. Omarov**, Corresponding member of NAS RK,
Doctor of techn. sciences, Professor

Responsible secretary   **G.Yu. Amanbayeva**, Doctor of philol. sciences, Professor

Editorial board

Zh.Zh.Zharylgapov ,	Science Editor Dr. of philol. sciences (Kazakhstan);
M.I.Abdinov ,	Dr. of philol. sciences (Kazakhstan);
G.Yu.Amanbayeva ,	Dr. of philol. sciences (Kazakhstan);
Sh.M.Mazhitaeva ,	Dr. of philol. sciences (Kazakhstan);
Zh.K.Smagulov ,	Dr. of philol. sciences (Kazakhstan);
B.S.Rakhimov ,	Dr. of philol. sciences (Kazakhstan);
A.S.Adilova ,	Dr. of philol. sciences (Kazakhstan);
V.T.Abisheva ,	Dr. of philol. sciences (Kazakhstan);
N.Zh.Shaimerdenova ,	Dr. of philol. sciences (Kazakhstan);
D.D.Shaibakova ,	Dr. of philol. sciences (Kazakhstan);
N.I.Buketova ,	Dr. of philol. sciences (Kazakhstan);
S.A.Matyash ,	Dr. of philol. sciences (Russia);
U.M.Bakhtikereeva ,	Dr. of philol. sciences (Russia);
T.V.Beloshapkova ,	Dr. of philol. sciences (Russia);
M.Zhusupov ,	Dr. of philol. sciences (Uzbekistan);
U.Zhetibaiuly ,	Dr. of philol. sciences (China);
K.Zhanbozuly ,	Dr. of philol. sciences (China);
L.Matejko ,	PhD (Slovakia);
A.Zoltan ,	Dr. of philol. sciences (Hungary);
M.Freshly ,	PhD (Hungary);
L.M.Kharitonova ,	Secretary Cand. of philol. sciences (Kazakhstan)

Postal address: 28, University Str., 100028, Karaganda, Kazakhstan

Tel.: (7212) 77-03-69 (add. 1026); fax: (7212) 77-03-84.

E-mail: vestnick_kargu@ksu.kz. Web-site: vestnik.ksu.kz

Editor

Zh.T. Nurmukhanova

Computer layout

D.N. Shigabutdinova

Bulletin of the Karaganda University. «Philology» series.

ISSN 2518-198X.

Proprietary: RSE «Academician Ye.A.Buketov Karaganda State University».

Registered by the Ministry of Culture and Information of the Republic of Kazakhstan. Registration certificate No. 13109–Zh from 23.10.2012.

Signed in print 28.09.2017. Format 60×84 1/8. Offset paper. Volume 8,5 p.sh. Circulation 300 copies. Price upon request. Order № 96.

Printed in the Ye.A.Buketov Karaganda State University Publishing house.

38, Gogol Str., 100012, Kazakhstan, Karaganda. Tel.: (7212) 51-38-20. E-mail: izd_kargu@mail.ru

© Karaganda State University, 2017

МАЗМҰНЫ

ӘДЕБИЕТТАНУ ЖӘНЕ ТІЛ БІЛІМІНІҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ

<i>Аманбаева Г.Ю.</i> Орыс тілінің социолінгвистикалық түрленуі	7
<i>Қазанбаева А.З.</i> Батырлар жырындағы этномәдени лексика	12
<i>Ажарбекова Э.Н.</i> Қазақ тіл білімінде белгілілік/белгісіздік мәннің контекст арқылы берілуі ..	18
<i>Рақымов Б.С., Рустемова Ж.А.</i> Тарихи жырлар табиғаты	24
<i>Толеубаева К.А.</i> Кейіпкер тағдыры және көркемдік жинақтау	28
<i>Шевлякова Л.Р.</i> Л. Улицкаяның «Сквозная линия»-дағы «өтірік/алдау» себептері	34
<i>Уаң жи шияң, Пу хоңиаң.</i> «Фоулсон сага» эпосы мен «Қобыланды батыр» жырындағы неке- махаббат тақырыбы	42
<i>Нәукенұлы Б., Жумагелдин Ж.Ш.</i> Серік Сағынтай әңгімелеріндегі адамзаттық мәселелер	49
<i>Алтоная А., Жунусова А., Шалдыбаева Д., Жарылғапов Ж., Капашева Ж.</i> Абайдың әдеби мұраларындағы сыни ойлаудың стратегиялық аспектілері	56
<i>Такиров С.У., Жумагелдин Ж.Ш.</i> Шетелдегі қазақ әдебиетінің даму барысы	62
АВТОРЛАР ТУРАЛЫ МӘЛІМЕТТЕР	68

СОДЕРЖАНИЕ

АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ ЯЗЫКОЗНАНИЯ И ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЯ

<i>Аманбаева Г.Ю.</i> Социолінгвистическая вариативность русского языка	7
<i>Казанбаева А.З.</i> Этнокультурная лексика в героических эпосах	12
<i>Ажарбекова Э.Н.</i> Передача в казахском языкознании значения определенности/ неопределенности посредством контекста	18
<i>Рахимов Б.С., Рустемова Ж.А.</i> Поэтика казахского исторического эпоса	24
<i>Толеубаева К.А.</i> Судьба героя и художественный анализ	28
<i>Шевлякова Л.Р.</i> Мотив «лжи/обмана» в «Сквозной линии» Л. Улицкой	34
<i>Уаң жи шияң, Пу хоңиаң.</i> Тема брака и любви в легенде «Фоулсон сага» и эпосе «Қобыланды батыр»	42
<i>Наукенұлы Б., Жумагелдин Ж.Ш.</i> Проблема человеческого в рассказах Серика Сагынтая	49
<i>Алтоная А., Жунусова А., Шалдыбаева Д., Жарылғапов Ж., Капашева Ж.</i> Стратегические аспекты критического мышления в литературном наследии Абая	56
<i>Такиров С.У., Жумагелдин Ж.Ш.</i> Развитие казахской литературы за рубежом	62
СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ	68

CONTENTS

CURRENT PROBLEMS OF LINGUISTICS AND LITERARY

<i>Amanbayeva G.Yu.</i> Sociolinguistic variation in the Russian language.....	7
<i>Kazanbayeva A.Z.</i> Ethnocultural lexicon in heroic eposes	12
<i>Azharbekova E.N.</i> Transmission of definite/indefinite meaning through the context in Kazakh language	18
<i>Rakhimov B.S., Rustemova Zh.A.</i> Poetics of Kazakh historical epic	24
<i>Toleubayeva K.A.</i> Character's destiny and art analysis.....	28
<i>Shevlyakova L.R.</i> Motif of «lies/deception» to «Through line» by L. Ulitskaya.....	34
<i>Uan zhi shiyan, Pu khonian.</i> The theme of marriage and love in the legend «Foulson Saga» and the epic «Kobylandy batyr».....	42
<i>Naukenuly B., Zhumageldin Zh.Sh.</i> Problem of human in the stories of Serik Sagyntai.....	49
<i>Althonayan A., Zhunussova A., Shaldybayeva D., Zharylgapov Zh., Kapasheva Zh.</i> Strategic aspects of critical thinking in Abay's literary heritage.....	56
<i>Takirov S.U., Zhumageldin Zh.Sh.</i> Development of Kazakh literature abroad.....	62
INFORMATION ABOUT AUTHORS	68

ӘДЕБИЕТТАНУ ЖӘНЕ ТІЛ БІЛІМІНІҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ ЯЗЫКОЗНАНИЯ И ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЯ CURRENT PROBLEMS OF LINGUISTICS AND LITERARY

UDC 81'27

G.Yu. Amanbayeva

*Ye.A. Buketov Karaganda State University, Kazakhstan
(E-mail: filfak79@mail.ru)*

Sociolinguistic variation of the Russian language

The article analyzes the processes of functioning of the Russian language in the modern geopolitical space of the former Soviet States and Eastern Europe. A key thesis of the article is a provision on the need to preserve the informational, cultural and educational space, where traditionally functioned Russian language with the status of world language. Identify sociolinguistic parameters, allowing to classify the author of the article cited statistics on the spread of the Russian language in Soviet and post-Soviet period and comes to the conclusion about the existence of internal and external zones the existence of language. The article presents data on the distribution of languages of the former Soviet republics in the post-Soviet period.

Keywords: language situation, language policy, vitality, social function of language, communicative rating.

In sociolinguistics with a sufficient clearness and specification of parameters characterizing a language situation as «a context of real use of language/languages in society, set of languages, forms of existence of language, the territorial and social dialects functioning in this administrative-territorial association during a certain historical period» are determined [1; 278].

Objectively observed variability of language situations taking into account specifics of functioning of languages in a certain geopolitical space, their communicative potential, dynamics of interlingual contacts, is reflected in system of typological signs of language situations.

The system of designated sociolinguistic parameters allows classifying language situations by the following criteria:

1. Quantity of the languages making a language situation (degree of its language variety).
2. Quantity of the ethnic languages making a language situation (degree of an ethnic language variety of LS).
3. Percent of the population speaking on each of languages.
4. The number of the communicative functions which are carried out by each language that is communicative power of languages.
5. Legal status of languages.
6. Degree of genetic proximity.
7. Assessment by society of prestige of language.

Sociolinguists, having a sufficient theoretical and terminological arsenal and research tools, as one of priority tasks define the strategy of sociolinguistic monitoring of a language situation as separate chronological cuts and statistics of empirical data don't form complete idea of tendencies and objectively developed mechanisms of language functioning. Sociolinguistic analysis of functioning of language in chronological and spatial extent make actual need of a research of influence the sociolinguistic factors in the range of chronological and spatial coordinates.

In this case it is about expediency of application of such model which operates with system approach in understanding of a language situation as socially and the combination theory of functioning of languages which is chronologically caused by internal and external factors. That is from the point of view of objective sociolinguistic monitoring the language situation isn't limited to limits of local territorial space and a narrow chronological framework of a temporary cut.

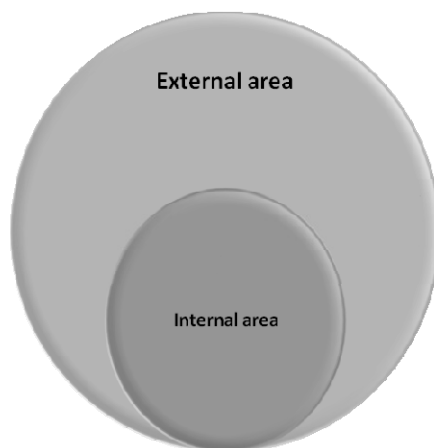

Figure. Extent of a spatial axis of coordinates models
a language situation in an external and internal spatial area

On an axis of temporary extent dynamics of communicative potential of languages, his building or easing explained with change of a social background, creating objective or subjective prerequisites for narrowing, or expansion of communication in this language is traced (see Fig.).

Kaleidoscopes of the modern world, sharpness and discussion of the solution of political, economic, cultural problems set a new vector the sociolinguistic researches synchronized with processes of globalization, integration and multiculturalism.

In this plan the path of functioning of Russian in volume of the internal and external areas projected on geopolitical space of the Russian Federation, the Post-Soviet states and foreign countries is demonstrative. Chronological expansion differentiates both historically remote periods, and the present stage of evolution of Russian, transformation of its communicative functions under the influence of social variables.

Variability of modern social and political reality, its hypertrophied, and in some cases, the distorted character leave the mark on functioning of languages. If at the beginning of the 2000th years in the concept of the report Russian Foreign Ministry «Russian in the world» within «external culture policy» the language policy which installations are reflected in I.S. Ivanov's book «New Russian diplomacy. Ten years of foreign policy of the country». The thesis formulated by the author that «it is necessary to recognize that the solution of this task is given complicated.

Moreover, quite often culture, and in particular, such factors as distribution of Russian, an education system community, existence of closely related schools of sciences need support and protection from the Russian state» [2; 201]. This thesis will publish need of elimination social, economic, political to a distance between the states which are artificially reducing, or administratively eliminating Russian of communicative players.

Observed heterogeneity of vitality of Russian within polipolicy modern space demonstrates that the dialectics of category «national language» directly depends on a social base, intervention of political forces and, as a result, «the cultural weight of language».

The modern social variables which are shown in globalization, the historical process of homogenization and a universalization of the world permanently going, erosion of national boundaries and a universalization of cultural images influence functioning of languages. In response to globalization the following processes are watched: the mosaic identity, fragmentation of the world, separatist movements, ethnic and confessional conflicts.

In present conditions to Russian with the extended sociolinguistic questionnaire of functioning in time and space preservation of the dominating positions of world language this task demanding not so much economic, academic, how many the political decision. Reasoning with the fact that for over one thousand

years existence of Russian, and then the Russian and Soviet state Russian, acting in a role and performing function of the main means of interethnic, international communication, nevertheless I had no legal status and the corresponding legal providing. During the Soviet period function of Russian as means of international communication wasn't confirmed with the legal status of a state language. «Thereby Russian till 1990 was left without legal support» [3; 330].

«A starting point in a legal giving status of title languages of the republics as a part of the USSR was the laws on languages adopted in the 1988–1990th not only in federal republics, legs and in a number of the autonomous republics of RSFSR (Tuva, Chuvashia). It should be noted that adoption of laws on languages had mainly national and cultural, but not political motivation. At the same time «the triumphal procession» of laws on languages came to the end with giving to all title languages of the national republics of the status of state. The national and cultural dominant of laws on languages was soon replaced by a dominant political. The national and language policy developing within «language – the right – culture» developed into a problem «language – the right – the state». On all geopolitical space of the USSR, and later in all former Soviet Union essentially new paradigm» was created [3; 331].

Degree of vitality of Russian in the territory of the Russian Federation and legal fixedness of a constant of its functional status gives the grounds to predict stability and stability of its communicative dynamics (Table 1).

Table 1

Chronology of Russian legal status in an internal area

	Statutory and legislative document	Language status
Soviet period	Law of languages, 1990	Official language and means of international communication
Post - Soviet period	Law of languages, 1991	«Russian which is the main means of international communication of the people of RSFSR according to the developed historical and cultural traditions has the status of a state language in all territory of RSFSR»
	Constitution of Russian Federation, 1998	State language of Russian Federation across its all territory
	Federal law of the Russian Federation, 2003	«The present federal law, is aimed at providing use of Russian as state language in all territory of the Russian Federation, ensuring the rights of citizens of the Russian Federation for use of Russian as a state language of the Russian Federation, protection and development of language culture»

Functioning of Russian in an external area is non-uniform. Even within the adapted functional space of the Post-Soviet states the obvious heterogeneity showing differently functional palette is observed.

For example, by E.D. Suleymenova's definition: «In functioning of Russian in the countries of Central and Eastern Europe «there were literally landslide phenomena» (Russian of 2003): Russian became the facultative and low-studied subject of school and high school programs. In 2000–2002 the situation was a little stabilized: the number of schools and classes with profound studying of Russian increased; more and more students began to choose Russian as the second foreign; interest in acquisition of Russian at future economists, managers, lawyers grows;

The Russian educational space in the states of Asia is supported, even increase in number of the countries in which Russian is learned is noted (it not only China, Mongolia, DPRK, Vietnam, but also Indonesia and Philippines).

The Russian immigration in many countries, and is rather big masses Russian and Russian-speaking (e.g., more than 1 million are the Russian diaspora only in Israel, more than 1,5 million — the Russian diaspora in the USA and Canada), creates new space of functioning for Russian (not only as house language, but also community, concerts, newspapers, the websites and so forth, and also in an education (kindergartens, sunday schools, Russian courses, etc.)) [4; 75].

The language situation in Kazakhstan defined as exoglossal and multicomponent is characterized by steady prospect of a functional demand of Russian in communicative space of modern Kazakhstan society.

According to the data provided by E.D. Suleymenova: Different demographic and communicative power of languages affected features of possession native, Kazakh and Russian languages representatives of diasporas, data on it are provided in Table 2.

Table 2

Language skills representatives of large diasporas Kazakhstan

1 2 Languages 3 4 Diaspora	5 Language of nationality	6 Kazakh	7 Russian
8 Russian	9 100	10 14,9	11 100
12 Ukrainian	13 16,1	14 12,6	15 99,5
16 Uzbek	17 97,0	18 80,0	19 59,2
20 German	21 21,8	22 15,4	23 99,3
24 Tatar	25 37,1	26 63,6	27 96,9
28 Uigur	29 81,3	30 80,5	31 76,1
32 Belarusian	33 13,5	34 9,9	35 28,8
36 Korean	37 25,8	38 28,8	39 97,7

Demographically and communicatively inadequate languages of diasporas, creating a fancy ethnic language landscape of the country, reflect the richest variety of history of the different people which as the fates decree appeared in the territory of one state, however the originality of a language situation of Kazakhstan is created not only by total and motley language polyphony, but also function in uniform communicative space of two powerful partner languages — Kazakh and Russian [4; 53].

References

- 1 Сулейменова Е.Д. Словарь социолингвистических терминов / Е.Д. Сулейменова. — Алматы: Қазақ университеті баспасы, 2007. — 330 с.
- 2 Иванов И.С. Десять лет новой языковой политике России / И.С. Иванов. — М.: Олма-пресс, 2001. — 256 с.
- 3 Алексеев А.А. Русский язык как государственный в правовом и культурном измерении / А.А. Алексеев, В.Л. Нерознак // Русское слово в мировой культуре: сб. докладов. — СПб.: Политехника, 2003. — С. 15–25.
- 4 Сулейменова Е.Д. Языковая ситуация и языковое планирование в Казахстане / Е.Д. Сулейменова, Ж.С. Смагулова. — Алматы: Қазақ университеті баспасы, 2005. — 343 с.

Г.Ю. Аманбаева

Орыс тілінің социолингвистикалық түрленуі

Мақалада бұрынғы Кеңес Одағы мен Шығыс Еуропаның қазіргі заманғы геосаяси кеңістікте орыс тілінің жұмыс істеу үрдістері талданды. Мақаланың негізгі тезисі ретінде әлемдік мәртебесі бар дәстүрлі орыс тілі жұмыс істейтін ақпаратты сақтау қажеттілігі, Мәдени және білім беру кеңістігі туралы ережелер болып табылады. Жіктеуге мүмкіндік беретін социолингвистикалық көрсеткіштер анықталған. Автор орыс тілінің кеңестік және посткеңестік кезеңде таралуына байланысты статистикалық деректер келтірді және тілдің өмір сүруінің сыртқы және ішкі аймақтарының болуы туралы қорытындыға келді. Мақалада бұрынғы одақтас республика тілдерінің таралуы туралы деректер кеңінен қолданылған.

Кілт сөздер: тілдік жағдай, тілдік саясат, өміршеңдік, тілдің әлеуметтік функциясы, коммуникативтік рейтинг.

Г.Ю. Аманбаева

Социолингвистическая вариативность русского языка

В статье проанализированы процессы функционирования русского языка в современном геополитическом пространстве бывшего Советского Союза и Восточной Европы. Основным тезисом статьи является Положение о необходимости сохранения информационного, культурного и образовательного пространства, где традиционно функционировал русский язык, имеющий статус мирового языка. Выявляются социолингвистические параметры, позволяющие классифицировать. Автором статьи приведены статистические данные по распространению русского языка в советский и постсоветский периоды и сделан вывод о существовании внешней и внутренней зоны языка.

Ключевые слова: языковая ситуация, языковая политика, витальность, социальная функция языка, коммуникативный рейтинг.

References

- 1 Suleymenova, E.D. (2007). *Slovar sotsiolingvistikheskikh terminov [Sociolinguistic dictionary of terms]*. Almaty: Izdatelstvo Kazakh universiteta [in Russian].
- 2 Ivanov, I.S. (2001). *Desiat let novoi yazykovoi politike Rossii [Ten years of new foreign policy of Russia]*. Moscow: Olma-press [in Russian].
- 3 Alekseev, A.A., & Neroznak, V.L. (2003). Russkii yazyk kak gosudarstvennyi v pravovom i kulturnom izmerenii [Russian as state in legal and cultural measurement]. *Russkoe slovo v mirovoi kulture — The Russian word in world culture*. Saint Petersburg: Politehnika, 15–25 [in Russian].
- 4 Suleymenova, E.D., & Smagulova, Zh.S. (2005). *Yazykovaia situatsiia i yazykovoe planirovanie v Kazakhstane [The Language situation and language planning in Kazakhstan]*. Almaty: Izdatelstvo Kazakhskoho universiteta [in Russian].

А.З. Қазанбаева

*Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті, Қазақстан
(E-mail: kazanbaeva67@mail.ru)*

Батырлар жырындағы этномәдени лексика

Мақалада қазақ тіліндегі этномәдени лексиканың батырлар жырындағы қолданысы қарастырылған. Тіл этностың бүкіл рухани, мәдени байлығының негізгі көрсеткіші болып табылатындығы және ұлт тіліндегі этномәдени лексика ұрпақтан ұрпаққа жетіп отыратын мәдени мұра болып саналатындығы сөз етілген. Этнолексикалық қолданыстардың мәтін ішіндегі көрінісі негізінде ұлт тіліндегі қызметі айқын екендігі жайлы айтылған. Батырлар жырынан алынған этномәдени лексика ұлт тарихын айқындайтын ақпарат көзі болатындығы нақты мысалдар арқылы берілген. Этномәдени лексика ұлттық-тарихи колорит жасауда таптырмайтын тілдік құрал екендігі айқындалған. Батырлар жырындағы этномәдени лексиканың қолданыс аясының кеңдігі анықталған. Қазақтың мәдениетіне қатысты тілдік атаулардың табиғаты «ұлт пен тіл біртұтас» қағидасына негізделіп ашыла түсетіндігі қарастырылып, тілдің лексика-семантикалық жүйедегі қолданыстары ұлт мәдениетінің көзі ретінде айқындалатыны жан-жақты ашылған.

Кілт сөздер: этнолингвистика, этномәдени лексика, лексика-семантикалық, ұлттық материалдық мәдениет, этноақпарат, рухани-мәдени қазына, эпостық жырлар, ұлттық сана, этимологиялық, сөздің этноқызметі.

Тіл, мәдениет, өркениет өзара бір-бірімен сабақтастықта әрі үйлесімділікте өмір сүретіні мәлім. Кез келген тілдің бірліктері сол ұлттың дүниетанымы, қоршаған әлемді қабылдау ерекшелігіне байланысты рухани және материалдық мәдениеті жөнінде мол мағлұмат береді. Тіл этностың бүкіл рухани, мәдени байлығының негізгі көрсеткіші болып табылады және ұлт тіліндегі этномәдени лексика ұрпақтан ұрпаққа жетіп, оның мәдени мұрасы ретінде мәңгі сақталады. Кез келген тілдің көрінісі халықтың тарихына, мәдениетіне, әдебиетіне, салт-дәстүріне, әдет-ғұрпына, дүниетанымына, жалпы тұрмыс-тіршілігіне байланысты болып, сол тілден мол деректер беретіні мәлім. Тілді мәдениетпен байланыстыра зерттейтін, сонымен бірге тілдің қызметіндегі және қалыптасуындағы, дамуындағы лингвистикалық, этномәдени және этнопсихологиялық факторлардың өзара әсерін, бір-бірімен байланысын қарастыратын тіл білімінің жаңадан дамып келе жатқан саласы — этнолингвистика болып табылады.

Ғалым Е. Жанпейісов: «Этнолингвистика өзінің бітім-болмысы, табиғаты жөнінен жалпы тарихи категория болып табылады. Себебі ол этностың қазіргісін ғана емес, көбінесе өткенін зерттейді. Ал этностың өткені оның этномәдени лексикасынан айқынырақ көрінеді», — дейді [1; 4]. Этнолингвистиканы арнайы зерттеген ғалым М.М. Копыленко: «Этностың тұрмыс-тіршілігі, қазіргі болмысы мен тарихы, оның материалдық және рухани мәдениетінің тілдік көріністері айқындалады және жете зерттеледі», — деп анықтайды [2; 17]. Ғалым Ж.А. Манкеева: «Қазіргі тіл білімінде ұлттың рухани-мәдени қазынасы ретіндегі тілді зерттеудің ауқымы кеңейе түсуде. Оның себебі: әр тіл өз бойында ұлт тарихын, төл мәдениетін, танымы мен талғамын, мінезі мен санасын, кәсібі мен салтын, дәстүрі мен даналығын тұтастықта сақтаған таңбалық жүйе. Осындай мазмұнды құрылымына сәйкес ол жай таңбалық жүйе емес, ол — мәдениет айнасы. Олай болса, ондай жүйені зерттеуде дәстүрлі құрылымдық лингвистиканың мүмкіншілігі шектеулі екені байқалады. Себебі бұл арада тілдің қызметі тек коммуникативтік емес, ол (тіл) — этномәдени ақпаратты жинап сақтаушы, жеткізуші, келесі ұрпаққа жалғастырушы, сайып келгенде, ұлтты бір бүтін етіп тұтастырушы», — деген пікірі тіл мен мәдениеттің сабақтастығын, тілдің бойындағы ұлттық сипатты айқындай түседі [3; 15].

Қазіргі этнолингвистиканың теориялық және практикалық қажеттіліктерінің негізінде этномәдени лексика қарастырылып, лингвистикалық талдаулар жүзеге аса бастады. Сөздердің белгілі бір ұлтқа қатысты қолданыстық сипаты осы этнолексика аясында қарастырылады.

Қазақ тіл біліміндегі этнолексика этнографиялық, тарихи, лексика-семантикалық, этимологиялық, танымдық тұрғыдан қарастырылып келеді. Қолданыстағы сөздің этноқызметі, мағынасы оның тілдік қатынастағы жұмсалыу ерекшеліктерін айқындаумен маңыздырақ. Мәтін құрамындағы сөздің, сөз тіркесінің этнолингвистикалық қолданылу ерекшеліктерінің айқындалуы тілдің әлеуметтік ортадағы қызметі туралы жан-жақты хабар беруге бағытталады. Тіліміздегі

сөздердің мәтін ішіндегі қолданысы этнолексика арқылы көрініс беріп, тұтастай бір ұлттың этномәдени, тарихи, ұлттық бітім-болмысын таныта түседі.

Этнолексикалық қолданыстар тек атауыштық қызмет атқарып қана қоймайды, сонымен қатар олардың қарым-қатынастық ролі де айқын көрінеді. Этнолексика арқылы қазақ халқының дүниетанымы, ұлттық ерекшелігі көрініс беріп, этнолексикаға қатысты атаулар қолданыс барысында әртүрлі мағыналық реңктерді кеңінен қамтиды. Қазақ тіліндегі этнолексика, этноатаулар ауыз әдебиетімізде, көркем шығармаларда кеңінен қолданылып, сол ұлттың табиғатын айқын көрсетіп бере алады. Тіліміздегі этнолексикаға жатқызылатын атаулар этностың тілінен, сол этнос туралы жазылған көркем әдебиеттен орын алады және ұрпақтан ұрпаққа ұлттық әрі рухани байлығымыз іспетті жеткізіліп отырады.

Этнолексика, мәдени лексика жайлы құнды пікірлер ғалым Ж.А. Манкеева еңбектерінде қарастырылып, дәлелді тұжырымдар берілген. Ғалым этнолексикаға былайша баға береді: «Сонымен, көне тамырлы этнолексика халықтың этномәдени тарихы және тілдік шығармашылығы туралы баға жетпес «ақпарат» көзі болып табылады. Оның негізін құрайтын тұрмыстық лексиканың дені — ұлттық материалдық мәдениеттің реликті әрі рухани байлығымыздың түбірі. Себебі бұл жүйедегі сөздер тек атауыштық қызмет қана атқармайды. Қазақ тіліндегі заттық мәдениетке қатысты атаулар немесе тұрмыстық лексика қазақ халқының материалдық өндірісінің деңгейін, сипатын, түрлерін және шаруашылық пен тұрғын үй мүліктері, киім мен тұрмыс бұйымдарын әшекейлеуге қажет мұқтаждықты қамтамасыз етуге бағытталған қазақтың халықтық қолөнер бұйымдарын бейнелейді. Ал олар — қазақ халқының материалдық қана емес, рухани да байлығының көрсеткіші» [4; 7]. Ғалымның пікірінде атап өтілгендей, тіліміздегі этнолексиканы құрайтын атаулар сан-салалы болып келеді.

Батырлар жырында қазақ халқының өмірін, салт-дәстүрін, әдет-ғұрпын, болмысын, танымдық көрінісін бейнелейтін этномәдени лексика молынан кездесіп, ұлт тарихын айқындайтын ақпарат көзі болып табылады. Батырлар жырында қолданылатын этноатаулардың ұлттық бояу жасаудың бірден-бір құралы, негізі болатындығына көз жеткізу үшін, батырлар жырынан алынған төмендегі үзінділерді келтіруге болады.

Қазақтың тұрмысынан хабардар ететін этнолексика үй ішіндегі тұрмыстық заттарды атап қана қоймай, сол ұлттың өмірінен, тұрмысынан, тыныс-тіршілігінен толықтай түсінік беретініне көз жеткізуімізге болады.

*Әкеңнің бір атасы Қоянжырық
Босаға, маңдайша мен табалдырық
Кереге алты қанат, алтын уық
Шаңырақ, күлдіреуіш оған жуық
«Төріңде, — сандық айтар, — төремін деп,
Есік айтар: «Әр нәрсе көремін», — деп
Асылып керегеге ішік толып
Толғайып тұз баспақ тұр іші толып,
Мейманды үйге келген күтіп алып,
Құман тұр от басында келін болып,
Туырлық, үзік, белдеу, ши, дөдеге
Шалқалап түндік жатыр дәл төбеде.*

Жоғарыда берілген мысалдардан қазақ тұрмысының суреті бейнеленіп, санамыздан орын алады. *Босаға, маңдайша, табалдырық, алты қанат кереге, алтын уық, сандық, ішік, баспақ, құман, туырлық, үзік, белдеу, ши, дөдеге, түндік, түс киіз, әбдіре, қазан-аяқ* этнолексикалық қолданыстары ұлт тіліндегі айрықша мән беретін және қазақ тұрмысындағы ең негізгі әрі маңызды мәдениет бұйымдарының бірі болып табылатын киіз үйдің барлық құрама бөліктерін орынды берілгенін байқаймыз. Жалпы, қазақ тұрмысында дайындалатын дәстүрлі бұйымдар ерекшелігіне қарай негізгі қолданған шикізаттары төрт түлік малдың жүні мен терісі, аң терілері, құстың мамығы және әр түрлі өсімдіктер болған. Тілдік жүйедегі қазақ қолөнеріне байланысты атауларды олардың экстралингвистикалық мәнділіктерімен тығыз байланыстыра отырып, этнолингвистикалық тұрғыдан зерттеу белгілі бір тақырыптық топтарға жататын атаулар жүйесінің құрылымын, олардың тілдегі көрінісін, қалыптасу заңдылықтарын айқындауға мүмкіндік береді. Қазақ қолөнеріне байланысты атаулардың рухани мәдениетпен астасып жатуы этнолингвистикалық зерттеуді қажет етеді.

Қазақ халқының материалдық мәдениетінің ерекше бір көрініс беретін саласы күнделікті тұрмыс қажетін өтейтін қолөнер саласының жете дамығандығын байқаймыз. Қолөнер кәсібі әрбір ұлттың заттай және рухани мәдениетінің көрінісі болып табылады. Халықтық қолөнер — өзінің көркемдік мән-мазмұнымен, бітім-болмысымен ғасырдан ғасырға сақталып, ұрпақтан ұрпаққа беріліп отыратын қазына. Қолөнер үлгілері тек эстетикалық объект ғана емес, сондай-ақ ұлт өмірінен хабар беретін этноақпараттық қазына екені мәлім. Бұл атаулар тек тілдік материал ғана емес, олар халықтың салт-дәстүрін, әдет-ғұрпын танытатын ұлттық бояуы сіңген талғамдарын көрсететін ұлттық рухы екені белгілі.

Атап айтатын болсақ, ұлтымыздың тарихы, тұрмыс салты, ой-өрісі мен эстетикалық талғамдары тек оның рухани байлығы арқылы ғана емес, оның күнделікті тұрмыста қолданған құрал-жабдықтарынан, үй жиһаздарынан, киім-кешектерінен, әшекей-бұйымдарынан айқын көрініс береді. Тұрмыста қолданылатын қолөнер бұйымдары — тарихи-мәдени категория. Олар дәстүрлі мәдениеттің түрлі қабаттарын құрайды. Оның әр қабатында қоғамның әлеуметтік-тарихи, материалдық-экономикалық дамудың таңбалары қалып отырады. Күнделікті тұрмыста қолданылатын қолөнер туындыларының тілдік қабатын анықтау, этноатаулардың жасалу жолдарын, тарихын, мағына-мазмұнын ашу маңызды мәселелердің бірі болып қалады. Ұмытыла бастаған осындай қолөнер бұйымдары эпостық жырларда кездесіп, түсініктеме беруді қажет етеді. Олардың кейбірі бүгінгі күні тілімізде қолданыстан шығып қалған.

Тіл мен мәдениет негізінде қалыптасқан қолөнерге байланысты туындаған этнолексика, этноатаулар белгілі бір уәжділігі бар сөзқолданыстар. Қазақ қолөнеріне байланысты туындаған атаулар сол ұлттың эстетикалық талғамының деңгейін, рухани танымының жетістігін және шығармашылық еңбегін әрі табиғатты игерудегі өмірлік тәжірибесін байқатады. Қолөнерге қатысты бұйым атаулары қазақ халқының тұрмысындағы рухани, мәдени, әлеуметтік ролін айқындап ғана қоймайды, сонымен қатар олар ұлт мәдениетінің қалыптасқан тұтас бір бөлшегі ретінде саналады. Этнолексика ұлттық-тарихи колорит жасауда таптырмас тілдік құрал болып табылады. Бұндай қолданыстар ауыз әдебиетінде ғана емес, көркем шығармаларда да жиі кездесіп отырады. Салыстырмалы түрде қарайтын болсақ, Ж.Аймауытовтың «Күнікейдің жазығы» повесінен мына төмендегі үзіндіні мысалға келтіруімізге болады.

Күнікейге камзол, көйлек, өзіне кебіс, шапан, Жұматайға күпі керек. Құлтуманы қойшы, о түгілі Күнікейге жаңа көрпе, жастыққа тыс, кестелі орамал, ақ шымылдық, сары қол сандық, қызыл сал керек. Тұяқ: «Есік көрсет, малыңды алып, қалыңдығымды бер», — деп қыңқылдағалы қашан. Қысқы азығы, соғымы тағы келеді. Үш қанат желкөз баспананың туырлығы жұлдыз-жұлдыз: бүктеумен, жазумен, артумен, тігумен, сұрғылданып, өзі үлдіреп тозығы жеткен құрымға қой сүйкеніп, лақ секіріп, сиыр мүйізден, сау тамтығын тастамады. Бір жағынан бозбаласы түскір іргенің сиқын кетіріп бітті: иіде қирамаған аяқ, үзілмеген бау қалған жоқ [5; 267].

Осы тектес мысалды батырлар жырынан көптеп кездестіруге болады. Мысалы, «Қобыланды батыр» жырынан үзінді келтіретін болсақ:

*Алтынды тоны жылт етіп,
Саулы інгендей ыңқылдап,
Күшігендей сұңқылдап,
Сүмбіледей жылтылдап,
Буыны түсіп былқылдап,
Алтын қалпақ дулыға,
Шекесінде жарқылдап.*

Төменде тағы да мысал келтіре кететін болсақ, қазақ тұрмысына қатысты этноатаулар кездеседі.

*Қаланың аузын қандатып,
Көшенің аузын шаңдатып,
Қақпадан атын қарғытып,
Кіндіктен оғын сырғытып,
Туырлығын тоқым қып,
Керегесін отын қып,
Мал шығармай далаға,
Ел шығармай салаға.*

Қазақ тұрмысына қатысты этноатаулар *тон, дулыға, туырлық, тоқым, кереге* сөздері негізінде ұлт тұрмысы көрініс береді. Қазақтың тұрмысына қатысты атаулар арқылы ұлт тіліндегі ақпарат жеткізуші қолданыстар айқындала түседі.

*Арқан есіп, жүн түтіп,
Құрт қайнатып қазанда,
Қайғыменен қан жұтып,
Жүргенінде келерсің.
Қарындасың Бикешжан
Әбдәстесі жанында,
Пияласы қолында,
Белдемшесі белінде,
Қызылбастың елінде
Шай қайнатып жүргенде,
Сұлтаным, сонда келерсің.*

Қазақ тұрмысына қатысты этноатаулар *арқан, жүн, құрт, әбдәсте, белдемше* сөздерінен ұлттық таным мен түсінікті, ұлттық болмысты байқаймыз. *Әбдәсте* сөзі — көне сөз, «сулық, қол сұртетін орамал» деген мағынаны береді.

Қазақ ұлтының тұрмысымен байланысты, рухани дүниесімен сабақтаса қалыптасқан этнолексика ұлт мәдениетінде ерекше қолданылып, тілдік деректер ретінде сақталады. Батырлар жырынан келтірілген үзінділер осының дәлелі бола алады.

Киім атаулары да ұлттық мәдениетті танытудың бірден-бір құралы болып табылады. Қазақ қоғамында киген киімдерінен олардың әлеуметтік ортасы да көрініс берген. Бұл мысалда да киіз үйдің кейбір бөліктері суреттеліп, ұлт тіліндегі орны айрықша көрінеді. Суреттеліп отырған этномәдени лексиканың маңыздылығы оқырманға жетуі және оның санасынан орын алып ұлт менталитетіндегі алатын орнының айрықша көрінетінінде.

«Қобыланды батыр» жырында кездесетін этнолексикаға тоқталатын болсақ, олардың қолданысынан ұлттық танымды анық байқаймыз.

*Отауды жығып көшірді,
Бурылын құндақтап,
Биені тіркеп көшіне,
Асқар төбе бел еді,
Белден көшкен ел еді,
Көшті тартып келеді.*

Отау сөзін ғалымдар адамның тұрағының атауы ретінде қарап, көп жағдайда оны «от» сөзімен байланыстырады. Жоғарыдағы үзіндіде кездесетін *отау, көш* сөздері қазақ ұлтына тән этнолексика. Бұл қолданыстар ұлт мәдениетін, талғам-танымын көрсететін бірліктер болып табылады.

Қару-жарақ атаулары да ұлт мәдениетінен көрініс беретін ақпарат болып табылады. Мысалы, «Қобыланды батыр» жырында қару-жарақ атаулары көп кездеседі.

*Үстіне сауыт кигізді,
Жанына байлап болатты,
Беліне садақ ілгізді.*

Жырдан мысал келтіретін болсақ, қару-жарақ атауларының біраз түрлері қамтылғанын байқаймыз.

*Қолына алып толғанып,
Қозы жауырын жебені
Ат үстінен ширеніп,
Сонда тұрып тартады.
Қарағай найза сапнатты,
Алмас қылыш соқтырып,
Күміспен қынап шақтатты.
Беліне семсер іледі
Ақсауытын бөктеріп,
Ноғай бөркін киеді.
Қылышпенен өлтірсем,
Қиқаладың дерсің сен
Найзаменен өлтірсем,*

*Ми қаладың дерсің сен,
Садақпенен өлтірсем,
Қапыл қалдым дерсің сен,
Мылтықпенен мен атсам
Жазым қалдым дерсің сен.
Қанжарменен қармасты,
Семсерменен серместі.
Қанжар қалды қайысып,
Семсер қалды майысып [6; 365].*

Жоғарыда келтірілген мысалдан *жебе, найза, алмас қылыш, семсер, садақ, қанжар, мылтық* атаулары батырдың жауға шапқанда қолданатын негізгі түрлері болған. Этностың дәстүрлі мәдениетінде қару-жарақ атауларының алатын орны ерекше. Олар ұлттық мәдениеттің ерекше феномені болып табылады. Халықтың дәстүрлі түсінігінде қару-жарақ тек соғыс құралы ғана емес, қарудың барлық түрі этностың өмір сүру динамикасының айрылмас элементі болып табылады. Қару-жарақ атаулары түрлі тұрмыстық және әлеуметтік функциялары арқылы этностың өмір сүру үрдісін көрсетеді.

Қазақтың мәдениетіне қатысты тілдік атаулардың табиғаты «ұлт пен тіл біртұтас» қағидасына негізделіп ашыла түседі. Тілдің лексика-семантикалық жүйедегі қолданыстары ұлт мәдениетінің көзі ретінде айқындала түседі. Қазақтың күнделікті тұрмысында қолданылатын бұйымның не болмаса бір заттың атауы ұлттық сана мен ұлттық талғам сабақтастығының негізінде пайда болып, сол ұлттың болмысын аша түсетін интегралды туындының тілдегі бейнесі болып табылады. Сонымен, тілдегі бір заттың атауы белгілі бір затты білдіріп ғана қоймайды, ұлттың өзіне тән туындаған дүниетанымдық ерекшелігін байқатады. Халықтың жалпы рухани өмірін, талай ғасыр басынан өткен ата салтын, әдет-ғұрпын, елдік қасиетін бейнелейтін ұлтқа қатысты байырғы этнолексикасы батырлар жырында жатса керек.

Сонымен, байқайтын болсақ, қазақ тілінің лексикасы қат-қабат, сарқылмас мол қазына болып табылады. Осы мол байлықтың ең негізгі қабаттарының бірі — этнографиялық лексика. Онда мағынасы күңгірттеніп қолданыстан шығып қалған, ұлтымыздың әдет-ғұрпы мен салт-дәстүрін бейнелейтін және сонымен қатар әртүрлі кәсіпке байланысты қазіргі уақытта ұмыт бола бастаған атаулар, сөз тіркестері, оралымдар, сөйлемдер көптеп кездеседі. Тіліміздегі киіз үй бөлшектерінің, киім-кешек, қару-жарақ, қолөнер бұйымдары, саятшылыққа, зергерлікке, ұлттық тағамдарға және т.б. байланысты атауларда халқымыздың басынан өткен ұзақ өмірінің өрнегі жатыр десек те болады. Этнос тілін тану арқылы ұлттың танымы мен талғамы айқындала түседі. Қазақ дүниетанымындағы қалыптасқан ұғымдар оның рухани-мәдени мұрасынан көрініс береді.

Батырлар жырында қолданылған этнолексика, этномәдени атаулар тарихи-мәдени және лингвистикалық мазмұн мен мәнді тудыратын күрделі категория, ұлттық болмысымыз бен ұлттық танымымызды көрсететін, кумулятивтік қызметі айрықша көрініс беретін ұрпақтан ұрпаққа жетіп отыратын рухани, мәдени байлығымыздың негізгі көрсеткіші болып табылады.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Жанпейісов Е. Этнолингвистика / Е. Жанпейісов // Ана тілі. — № 3. — 1994. — 4–10-б.
- 2 Копыленко М.М. Основы этнолингвистики / М.М. Копыленко. — Алматы: Ғылым, 1995. — 228 с.
- 3 Манкеева Ж.А. Қазақ тіліндегі этномәдени атаулардың танымдық негіздері / Ж.А. Манкеева. — Алматы: Ғылым, 2008. — 356 б.
- 4 Манкеева Ж.А. Этнос тілі табиғатының ерекшеліктері / Ж.А. Манкеева // Тіл тарихы және сөз табиғаты: ғыл. мақалалар жин. — Алматы: Ғылым, 1997. — 235 б.
- 5 Аймауытов Ж. Ақбілек (роман, повесть, әңгіме) / Ж. Аймауытов. — Астана: Жазушы, 1998. — 325 б.
- 6 Батырлар жыры: екі томдық. — 1-т. — Алматы: Жазушы, 1977. — 365 б.

А.З. Казанбаева

Этнокультурная лексика в героических эпосах

Статья посвящена системно-комплексному исследованию лексем этнокультурного содержания в героических эпосах. Всестороннее исследование этнокультурных элементов, их лексического и морфологического строя является одной из актуальных задач казахского языкознания. Язык хранит бесценные сокровища культуры, передает культурную информацию от поколения к поколению. Специфика данной лексики такова, что анализ ее семантического спектра требует постоянного обращения к внеязыковой действительности, к этнографическим данным. Основной координатой этнолингвистических исследований является язык и традиционная культура народа: народная культура изучается с помощью аппарата лингвистики, за основу берется постулат об изоморфности культуры и языка. В статье проанализированы этнолексические употребления на материале текстов героических поэм. На конкретном языковом материале показано, что этнокультурная лексика является информационным источником истории народа и нации, языковым инструментом в создании национально-исторического колорита.

Ключевые слова: этнолингвистика, этнокультурная лексика, лексико-семантический, национально-материальная культура, этноинформация, духовно-культурное богатство, национальное сознание, этимологическое значение, этнофункция слова.

A.Z. Kazanbaeva

Ethnocultural lexicon in heroic eposes

Article is devoted system in a complex to a research of lexemes of ethnocultural contents in heroic eposes. The comprehensive investigation of ethnocultural elements, their lexical and morphological system is one of urgent problems of the Kazakh linguistics. Language stores invaluable treasures of culture, transfers cultural information from generation to generation. Specifics of this lexicon such is that the analysis of her semantic range demands the constant appeal to extra language reality, to ethnographic data. The main coordinate of ethnolinguistic researches is language and traditional culture of the people: the national culture is studied by means of the linguistics device, the postulate on isomorphism of culture and language is taken as a basis. The ethnolexical uses on material of texts of heroic poems are analyzed. On concrete language material it is shown that ethnocultural lexicon is information source of history of the people and nation, the language tool in creation of national and historical color.

Keywords: Ethnolinguistics, ethnocultural vocabulary, lexico-semantic, national-material culture, ethno-information, spiritual and cultural wealth, national consciousness, etymological significance, word ethno function.

References

- 1 Zhanpeysov, E. (1994). Etnolinhvistika [Ethnolinguistics]. *Ana tili — Native language*, 3 [in Kazakh].
- 2 Kopylenko, M.M. (1995). *Osnovy etnolinhvistiki [Fundamentals of ethnolinguistics]*. Almaty: Hylym, 1995 [in Russian].
- 3 Mankeeva, Zh.A. (1997). *Kazak tilindehi etnomadeni ataulardyn tanyndyk nehizderi [The informative the bases of ethnocultural names in the Kazakh language]*. Almaty: Hylym [in Kazakh].
- 4 Mankeeva, Zh.A. (1997). Etnos tili tabitabihatynyn erekshelekteri [Features of the nature of the language of ethnos]. *Til tarikhly zhane soz tabikhaty — The nature of the word and the history of language*. Almaty: Hylym [in Kazakh].
- 5 Aymauytov, Zh. (1998). *Akbilek (roman, povest, anhime) [Akbilek (novel, story, short story)]*. Astana: Zhazushy [in Kazakh].
- 6 Batyrlar zhyry. [Heroic epic]: eki tom dyk (1977). 1-t. Almaty: Zhazushy [in Kazakh].

E.N. Azharbekova

*Ye.A. Buketov Karaganda State University, Kazakhstan
(E-mail: elvira-2210@mail.ru)***Transmission of definite/indefinite meaning through context in Kazakh linguistics**

This article considered ways of transfer of definite/indefinite meanings in Russian, Turkic linguistics. The author of article proves definite/indefinite category inherent in the Russian linguistics as well as Turkic leaning on researches of turcologists. It is proved that, definite/indefinite is transmitted through articles in Greek-Romance languages, and in Russian through a word order and phrase intonations, the genitive and accusative case, a type of categories, from this, it is explained that in Turkic languages there is no definite/indefinite article, but there is a meaning of definite/indefinite which is transmitted through other ways. By means of exact examples the author specifies that, definite/indefinite value is transferred through context in Kazakh.

Keywords: context, definiteness, indefiniteness, Turkic linguistics, Russian linguistics, word order, phrase intonation, genitive and accusative cases, demonstrative pronoun, indefinite pronoun, incomplete sentence.

Category of definiteness and indefiniteness (Greek «Kategoria» — to specify, prove) — the categorical semantic sign specifying the attitude towards meaning of definiteness of an object of the uniform objects allocated from a row on condition of dictionary structure description (category of definiteness). The category of indefiniteness shows the attitude to a general meaning of an object (category of indefiniteness) [1; 170]. Definiteness / indefiniteness is considered differently in different languages. Research of definiteness / indefiniteness in linguistics has begun with article languages. Because, the main ways of transferring definiteness / indefiniteness are articles. In article languages, namely in Greco-Romance languages, this phenomenon is perceived as category, and in the Turkic isn't present. In Greek-Romance definiteness /not definiteness is transmitted through articles. For example, in English the articles — *a, the*, in French *le, la – un, une*, in the German *der – ein* are used. And in other languages where similar articles aren't used, definiteness / indefiniteness is transmitted through other ways.

In Russian linguistics was written about definiteness/indefiniteness by such scientists as, N.D. Artyunova, I.V. Voronov, V. Gladrov, V.V. Ivanov, I.M. Kobozeva, S.A. Krylov, T.M. Nikolaeva, E.V. Paducheva, I.I. Revzin, M.G. Seleznyov, V.I. Troyanov, A.D. Shmelyov.

In Russian linguistics definiteness / indefiniteness articles which are in English, French and German aren't used. In modern Russian the special system of morphological ways to define definiteness / indefiniteness isn't used. However, in scientific grants ways of transfer of meaning definiteness / indefiniteness are explained. For example, the scientist V. Gladrov shows definiteness / indefiniteness by next ways: 1. Meanings of definiteness / indefiniteness are transmitted through a word order and phrase intonation. For example: At the side of table sat the old man with close eyes. It was already about midnight. The old man was silent. In the first offers «old man» for the listener is a new object and costs at the end of the sentence (postposition). This noun is a subject in sentence, despite it the postposition in the relations to a predicate and to him is transferred the accent falls. In this case the last position and a phrase accent is indefiniteness of a noun of the being substance (word). In the third sentence the meaning after the word the old man, has no new information. Because, the noun which is in an initial position, has definiteness meaning. Means, topological and super segmental ways give semantic category of definiteness / indefiniteness. 2. The transform of definiteness / indefiniteness meaning can be through oppositions of genitive and accusative cases. For example: He has written to his father that his mother lives badly in N., she is ill, was tired and that the father has sent her a call and money for the road. She will give money, having returned to Leningrad and having sold something from furniture (V. Panov). In the first sentence the noun which is a direct object costs genitive case and has indefiniteness meaning. This object in the following sentences has function of addition but consists accusative case. In that case the form of money has meaning of definiteness; 3. In negative designs use of genitive and accusative cases in functions of addition is considered semantic categories of definiteness/ indefiniteness. However, in the following sentences the use of genitive and accusative cases doesn't consider strict rules in the modern Russian literature. a) I didn't read verses; b) I haven't written the letter. Here, the genitive case is related to indefiniteness meaning and accusative to definiteness meaning. 4. Choice cases between

oppositions of definiteness / indefiniteness and the termination of genitive and accusative cases meet in such sentences: a) Birds didn't appear anymore; b) Birds haven't appeared any more. 5. The genitive case is used only when an object is a noun and denied. It is possible to find the relation between meanings of definiteness/ indefiniteness in sentences where the direct object meets and aspect elements. Meaning of indefiniteness of a noun as addition belongs to a verb of perfective aspect, and meaning of definiteness belongs to a verb of imperfective aspect: a) Yesterday Klimonov has received the letter from the major; b) Yes, he already showed the letter to me. 6. Communication meanings of definiteness / indefiniteness with meaning of numeral noun in meaning of indefiniteness means singular, but is represented in plural sentences. There were soon guests. Guitar search, and the high, slightly turning gray lawyer has sounded, the handsome in a white single-breasted coat, all right and strong fitting his wide flat case, has started singing... And then someone has started sports competitions in a garden, and our guest, high, with cervine legs has hurried behind new monasteries there (Yu.Nagibin). In the previous example guests are asked with plural form to speak, and in the last of offers it is possible to see that it is one. 7. In transfer value of definiteness / not definiteness the system of uncertain and index pronouns is of great importance. For example: Such failure! I have stayed in vain till the night and have gone to sleep to one girl who carried mail, and this is the girl have explained that I have gone not to that party and that the road goes where cable columns (S. Antonov) there. In this context a new object one indulges through an indefinite pronoun, and at the end of its value not of definiteness this by means of a demonstrative pronoun changes on value of definiteness [2; 242].

In Turkics definiteness / indefiniteness is a problem which didn't have depths. In scientific publications Chuvash, Tatar, Kyrgyz, Bashkir, Kumyk languages about a type of definiteness / indefiniteness is written by such turcologists as I.A. Andreyev, P. Azimov, Dzh. Amansariyev, K. Sariyev, M.Z. Zakiyev, B.N. Yunusaliyev, N.F. Katanov, P.M. Melioransky, N.A. Ashmarin, N.K. Dmitriyev, V.M. Nasilov, A.P. Potseuyevsky, A.N. Kononov, E.V. Sevortyan, A.M. Shcherbak, V.G. Guzev.

In Turkic languages there are no certain definite articles as in Greco – Romance languages. However value of definiteness / is transmitted not to definiteness through other ways. The terminations of cases and their syntactic function is considered in linguistics of Turkic languages, however, our turcologists connect definiteness / not definiteness with the terminations of direct objects and with definitions of izafat phrases. However this problem isn't completely studied in linguistics.

About problems of definiteness/indefiniteness in Kazakh specialist of syntax M. Balakayev writes: «In Turkic languages articles don't present, designating definiteness uncertainty, but there are similar concepts. For example, in Kazakh a numeral бір, бірей (one)... means бір(ей) is often used in the sentence when speaking expresses names in uncertain light, with meaning like «certain», «some». For example: Біздің үйге Омарбек деген біреу келді (Somebody by the name Umarbek has come to us). Мен Темірбек деген бір кісіні шақырып келдім (I have called some person by the name of Temirbek). Though there is no especially article word for designation of definiteness, demonstrative pronouns бұл, сол, осы, ол and others are used for expression of this meaning. However the question of whether IT is special grammatical category in Turkic languages, remains unresolved» [3; 60]. It means that can be understood from this opinion – definiteness / indefiniteness is inherent for the Kazakh linguistics.

Although, we can't completely agree with opinion of scientist M. Balakayev about transfer of definiteness meaning бұл, сол, осы, ол (that, it) through demonstrative pronouns. Because demonstrative pronouns have function to specify, show, edify. And in the specified subject there is more meaning of indefiniteness, and not vice versa. For example, in the sentence the demonstrative pronoun «these» has the meaning of definiteness, and specifies for days. Кейін жастарды көргенде біз де осы күндерді көзіміз жасаурай еске алатын боламыз (M. Magauin) (when we see young people we will rememeber these days with tears, too). What days are not clear. It means, in the offer there is more definiteness and indefiniteness.

Also, Бұдан асқан қасірет, бұдан өткен азапты бейнет болсын ба бұл жалғанда; Осы қалпында биік таудың тұғыр басына қыбыр етпей қонып отырып, қияда қарайғанды жіті бақылаған бала қыранға ұқсайды (Whether there is a grief worse than it, sufferings are worse than it. The guy who sits unmoving on the high mountain in this pose watches blackening, is similar to an eagle (E. Myrzakhmetov). Қара шыбындай қаптаған елді де жеңуге болатынына сол жорықта көздері жетіп қайтқанды. (They were convinced that it is possible to win against the big people and that trip) (A. Kekilbayev) in these offers is demonstrative pronouns бұл, сол, осы (this, that). In the first offer the pronoun бұл (it) indicates a grief, torture. But it isn't known what grief worse, what torture. In the second offer, the pronoun of осы (this) indicates a pose what position of the boy is similar to an eagle. In the third offer, Saul (in that) points

a pronoun to a trip, however on what trip it isn't known. In sentences there are more indefiniteness, than definiteness. It means, demonstrative pronouns don't show the definiteness, too.

To define the meaning of definiteness /indefiniteness in context has great importance. Context — is one of difficult questions considered in linguistics. This question wasn't considered specially in the Kazakh linguistics. In linguistic dictionaries and scientific publications there are definitions and the explanations given by turcologists and researchers of the Russian linguistics. In the book «Сөйлеу синтаксисінің сипаттары» (Characteristics of syntax of the speech) of the expert of syntax in Kazakh Zh.A. Zhakypov (1998) is considered opinions of linguists. For example, in linguistic dictionaries such phenomenon of language is written: «Group of the words meaning different word meanings and thoughts» [4; 83]. V.I. Sergeyev's definition is as follows: «Language context... — these are the intra linguistic conditions of the use of this language unit formed by an environment of other language units» [5; 12]. D.E. Rosenthal and M.A. Telenkov's exchanges about a context has given the following definition: «The piece of a written language (text) finished in the semantic relation giving the chance precisely to establish value of the separate word entering him or the offer of this language unit in the speech (A language environment and in a broad sense also a situation of speech communication)» [6; 153]. O.S. Akhmatova so describes a context: «1. Linguistic environment of this language unit; conditions, features of the use of this element in the speech. 2. The piece of a written language finished in the semantic relation allowing to establish value of the word entering him or the phrase» [7; 206].

About the previous definitions Zh.A. Zhakypov considers so, «minus in the first definition the fact that, the context is group of words in the offer», in the second «even if is specified definition of a context, he is limited only to the phenomenon in language, and it isn't mentioned extralinguistic descriptions», in the third minus is, «restriction of a context in a written language», and in V.I. Sergeyev's definition «advantage — to consider the speech and extralinguistic factors» (a speech situation).

O.S. Akhmanova shows five types of a context in the Russian linguistics: «The household context — a situation which defines in what value it is used model of words of oral speech a situation in which the oral signal of the speech is reduced and as a result is formed an oral ellipse. A metaphorical context — the group based on competitive function of ladders of double values. A situation context — the conditions defining through the cultural center promoting the act of the speech, influencing its value. A theatrical context — the situational context explaining through scenic notes in the text of the play and promoting creation of a theatrical performance. A toponymic context – toponyms it is inherent in this area» [7; 207] (transl. by Zh. Zhakypov).

Zh.A. Zhakypov explaining that language of a context and situation, the concerning speeches, describes a context thus: «The context (the Latin word means, «narrow communication», «association») is a complete significant part, a part means defining value of the offer, a condition used unit in the speech, the language environment, a situation is a part of the word or a part. There are two levels of a context: 1. A context in small volume (the offer the defining word meaning). 2. A context in the large volume (difficult units of syntax, the paragraph, the paragraph — they define semantics of the offer)» [8; 34].

Zh.A. Zhakypov also considers the context relation to the language phenomena. For example in words of the scientist: «If to consider a context as use of conditions of one language unit, then it is possible to consider influence of sounds at each other. It is called a phonetic context» [9; 32]. «... Each word, each offer, both the original and the translation are connected with other elements of the text therefore it is necessary always to pay attention to a context at process of conversion of the word.

It is possible to see decision function of a context even in the field of only one semasiology of language. The context has function of definition of meanings in polysemanticism, a synonym, an antonym, a homonym, a metaphor, a metonymy, a synecdoche, in the only and multiple nouns [9; 34], — similar opinions explain a great influence of a context of assimilation, more precisely harmony of sounds defining value of phonemes in the speech and to the translation, the lexical phenomenon.

In Russian of linguistics definiteness / not definiteness is connected with a context. In the linguistic dictionary the following thought is given: «The strongest means of expression of category of definiteness is the context: in the statement «The woman has bought the book» if it is in the absolute inproductive beginning, both a name can be uncertain, but if the same statement is in the middle of the text both name can be certain» [10; 349]. If attentively to look, this way of transfer of definiteness / not definiteness it is inherent also in Kazakh, as well as Russian. For example, *Medet strongly missed on — his soulmate – a dombra. As it has fallen into his hands, he has slowly looked at him from every side. In the case there is no disadvantage. Asyl wiped every day dust from him and waited for him* (E.Myrzakhmetov). In this paragraph if begin it with the latest sentence, then the thing which *Asyl wiped every day* is unknown here. This sentence has the

meaning of definiteness because of it that is worth at the end. That is, the thing which was wiped every day from dust by Asyl and waited is — Medet's dombra.

Let's review the following examples.

What difficult was attempt to reach to the press, the attempt to keep him was same. Together with the press three coupons are issued. If in the future with one coupon there is a malfunction, then one of them will be torn. If all three are tear, then will select the press. After that it will be even more difficult to receive it again (E. Myrzakhmetov).

– *Until my little birds have hatched from a nest, I didn't even think that the old age is close. I haven't understood how death has come. My treasure to you mine — Medet and Zeynep. And inheritance those two. Don't upset them, well? Calm down, don't interrupt. The biggest kindness made by him — the fact that I have found him such mother. **The last kindness given you ... let it will also be heritage!*** (E. Myrzakhmetov).

In the first example *If all three will tear, they will take the press back* this sentence is in the middle of the paragraph. If this sentence stood at the beginning of the paragraph, then *every three* would have the meaning of indefiniteness. When it stands in the middle of the paragraph, meaning of indefiniteness in the sentence has the meaning of definiteness because of the previous sentences. And then it is known that things which will tear it *three coupons*. And in the second example ***The last kindness given you ... let it will also be heritage!*** — the sentence stands at the end. If this sentence would stand at the beginning of the paragraph, here the word «*heritage*» would have indefiniteness. However in the sentence it is known what is the *heritage*. That is, heritage — Medet and Zeynep.

The mentioned before, indefinite pronouns, demonstrative pronouns, modal words with value of the purpose, the offer which matter not definiteness which are transferred through not certain parts matters not definiteness if to discharge him from a context. Because, other offers supplement value not of definiteness, and do it certain. For example: Six together to shout, together shout: ringing chains, lower pride. Young people with weapons protect something and mutter. The people of the village, can hear their breath, but the resisting prisoners don't hear (A. Kekilbayev).

In this example, the last sentence has more indefiniteness meaning. The demonstrative pronoun shows indefiniteness meaning. If to consider the last sentence from a context, it is difficult to understand that the village hears what doesn't hear the people. That is mutter hears the people, and no captive.

Also, in this example the last two sentences are indefiniteness: «*Medet's heart has nearly jumped out of heart! **All his body facilitated as if something magic has splashed what — that liquid to it. Bitterness haunted his mood at the moment was gone***». It is clear if to fence off it from a context of indefiniteness. If to consider him out of a context, is unknown whose body, whose mood. Meaning of indefiniteness left a part of definition in an incomplete sentence. And if to look at this sentence in a context, it is clear that this mood of Medet, his body. In the last of sentences indefiniteness connects with definiteness in the first sentence.

*Black baby birds, Medet has noticed in the first day when has come. **Since that moment, it since morning, till the sunrise sings beautiful songs with with all the heart, heart and goes listening to them. Remembering the song Akan of the Penalty Torgay series, sings it.** He also looks forward to today's morning and meets him with singing of baby birds.* In these examples if again to separate the second, third the offer from the paragraph matters not definiteness. The subject of the movement disappears in offers. There is not a definiteness of the person. That is, who listens to beautiful songs? Who sings the song «Karatorgay»? — it isn't known. And as a part of a context this not definiteness is definiteness. The listener of beautiful songs, the performer of the song «Karatorgay» — Medet.

Also, in a context not full offers not of all parts of a thought meet. We will consider value not of definiteness which are formed in incomplete sentences by means of the following examples:

1. *Without having stepped over a door:*

– *The number of captives has reached hundred thousand, — has told.*

– ***To five after a lunch can exceed the number of our army,** — one of chiefs has told* (A. Kekilbayev).

2. *What master has drawn it? — I have asked hardly audible low voice.*

– *The master from Ortobe, — I have told a quiet equal voice of the master.*

3. *Gray-haired has got into conversation hazret which sat to the right of him, having put to big Curan on a horseshoe from silver, the considering taspih.*

– *Oh, the sovereign as well as how many don't kill this crowd, all the same grace. I am ready to kill them with the right hand. If not to kill them now, then we will be sorry at night — I have told.*

– *Hazret tells the truth* (A. Kekilbayev).

4. *Through two – three days Zhoneyt gathers for hunting again. I have for the first time taken with myself Daulet. For only two Tazy. Is why to retire so. Looking, at Kokbori's disputes, Daulet has a rested character. **He was convinced about it, of a disputable conversation*** (A.Kekilbayev).

5. *There was dawn as soon as they have left Crowns. When he has climbed up top, he has looked aside where someone has made fire. **The place of fire is darkened. Isn't present not a soul a row*** (A. Kekilbayev).

In sentences there is meaning of indefiniteness in these examples. In the first example, *To five after a lunch can exceed the number of our army ...* is not the full sentence. In the second example, *the Master from Ortobe*, also not the full sentence. Action of the master isn't known. In the third example, *Hazret tells to the truth* not the full sentence. It isn't known what correct Hazret has told. In the fourth example, *He was convinced about it, of a disputable conversation* not the full have told. What it was convinced of isn't known. In the fifth example, *the place of fire not darkened* is not the full sentence. It isn't known where the place of fire. In these sentences meaning of indefiniteness is formed in lack of a subject, predicate, addition, definition, a circumstance. That is, in not full sentences the meaning of indefiniteness is formed in the absence of secondary parts of the sentence.

Meaning of indefiniteness is defined if to limit simple sentences from a context. And these offers have meaning of definiteness in context.

As a result, context — a way of definition of definiteness/indefiniteness meaning. As shown in examples, the word in indefiniteness meaning has the same meaning at remoteness from a context. If this sentence is considered as a part of context, has the meaning of definiteness.

References

- 1 Сулейменова Е.Д. Тіл білімі: сөздік / Е.Д. Сулейменова. — Алматы: Ғылым, 1998. — 544 б.
- 2 Бондарко А.В. Теория функциональной грамматики: Субъектность. Объектность. Коммуникативная перспектива высказываний. Определенность/неопределенность / А.В. Бондарко. — СПб.: Наука, 1992. — С. 304.
- 3 Балакаев М.Б. Казахский литературный язык / М.Б. Балакаев. — Алматы: Ғылым, 1984. — 272 с.
- 4 Кенесбаев И. Тіл білімі терминдерінің орысша-қазақша сөздері / И. Кенесбаев, Т. Жанузаков. — Алматы: Ғылым, 1966.
- 5 Сергеев В.И. Полисемия слова и контекстуальной семантики (проблема лексикографического развития полисем) / В.И. Сергеев // Советская тюркология. — 1988. — № 1. — С. 15–26.
- 6 Розенталь Д.Е. Словарь-справочник лингвистических терминов / Д.Е. Розенталь, М.А. Теленкова. — М.: Просвещение, 1976. — 543 с.
- 7 Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов / О.С. Ахманова. — М.: Сов. энцикл., 1969. — 608 с.
- 8 Жакупов Ж.А. Аударматануды андату / Ж.А. Жакупов. — Қарағанды: ҚарМУ баспасы, 1993. — 75 б.
- 9 Жакупов Ж.А. Сөйлеу синтаксисінің сипаттары / Ж.А. Жакупов. — Қарағанды: ҚарМУ баспасы, 1998. — 159 б.
- 10 Ярцева В.Н. Лингвистический энциклопедический словарь / В.Н. Ярцева. — М.: Сов. энцикл., 1990. — 688 с.

Э.Н.Ажарбекова

Қазақ тіл білімінде белгілілік/белгісіздік мәннің контекст арқылы берілуі

Мақалада орыс тіл біліміндегі, түркі тіл біліміндегі белгілілік/белгісіздік категориясының берілу жолдары қарастырылды. Автор белгілілік/белгісіздік мәннің орыс тілімен қатар, түркі тіл біліміне де тән категория екендігін түркітанушылардың зерттеулеріне сүйене отырып, дәлелдеді. Роман-герман тілдерінде белгілілік/белгісіздіктің артикльдер арқылы, орыс тіл білімінде сөздердің орын тәртібі мен фразалық интонация, ілік және табыс септіктері, вид категориясы арқылы берілетіндігін айта келіп, түркі тілдерінде белгілілік/белгісіздік артикльдерінің жоқтығын, бірақ белгілілік/белгісіздік мән басқа амал-тәсілдер арқылы берілетіндігін тілдік деректер арқылы айқындады. Белгілілік/белгісіздік мәннің қазақ тілінде контекстке қатысты анықталатынын нақты мысалдармен көрсетті.

Кілт сөздер: контекст, белгілілік, белгісіздік, түркі тіл білімі, қазақ тіл білімі, орыс тіл білімі, сөздердің орын тәртібі, фразалық интонация, ілік және табыс септіктері, сілтеу есімдігі, белгісіздік есімдігі, толымсыз сөйлем.

Э.Н. Ажарбекова

Передача в казахском языкознании значения определенности/неопределенности посредством контекста

В статье рассмотрена категория определенности/неопределенности в русском и тюркском языкознании. Опираясь на исследования известных тюркологов, автор статьи подтверждает наличие категории «определенность/неопределенность» как в русском языке, так и в тюркских языках. Отмечается, что в романо-германских языках значение определенности/неопределенности выражается при помощи артиклей, в русском языке передается при помощи порядка слов, фразового ударения, родительного и винительного падежей, категории вида. В тюркских языках, ввиду отсутствия артиклей, значение определенности/неопределенности передается другими языковыми средствами и способами, что подтверждается в статье примерами из лингвистических источников. Автор характеризует значение определенности/неопределенности в казахском языке и отмечает выражение рассматриваемого значения в контексте.

Ключевые слова: контекст, определенность, неопределенность, тюркология, казахское языкознание, русское языкознание, порядок слов, фразовая интонация, родительный и винительный падежи, указательное местоимение, неопределенное местоимение, неполное предложение.

References

- 1 Suleimenova, Ye.D. (1998). *Til bilimi sozdih [Dictionary of linguistics]*. Almaty: Hylym [in Kazakh].
- 2 Bondarko, A.V. (1992). *Teoriia funktsionalnoi hrammatiki: Subektnost. Obektnost. Kommunikativnaia perspektiva vyskazyvani. Opredelennost/neopredelennost [Theory of functional grammar. Subjectivity. Objectivity. Communicative prospect in linguistics. Definiteness/indefiniteness]*. Saint Petersburg: Nauka [in Russian].
- 3 Balakayev, M.B. (1984). *Kazahskii literaturnyi yazyk [The Kazakh literary language]*. Almaty: Hylym [in Russian].
- 4 Kenesbaev, I., & Zhanuzakov, T. (1966). *Til bilimi terminderinin oryssh-kazakhsha sozdihi [The Russian-Kazakh dictionary of terms of linguistics]*. Almaty: Hylym [in Kazakh].
- 5 Sergeyev, V.I. (1988). Polisemiia slova i kontekstualnoi semantiki (problema leksikograficheskogo razvitiia polisem [Polysemy of the word and contextual semantics (problem of lexicographic development of polisem)]. *Sovetskaia tiurkologiya* — *Soviet turcology*, 1, 15–26.
- 6 Rozental, D.Ye., & Telenkova, M.A. (1976). *Slovar-spravochnik lingvisticheskikh terminov [Dictionary reference of linguistic terms]* Moscow: Prosveshchenie [in Russian].
- 7 Akhmanova, O.S. (1969). *Slovar lingvisticheskikh terminov [Dictionary of linguistic terms]*. Moscow: Sovetskaya encilopediia [in Russian].
- 8 Zhakypov, Zh.A. (1993). *Audarmatanudy andatu [Translation guide]*. Karaganda: Izdatelstvo KarHU [in Kazakh].
- 9 Zhakypov, Zh.A. (1998). *Soileu sintaksisinin sipattary [Descriptions of syntaxes of the speech]*. Karaganda: Izdatelstvo KarHU [in Kazakh].
- 10 Yarceva, V.N. (1990). *Lingvisticheskii entsiklopedicheskii slovar [Linguistic encyclopedic dictionary]*. Moscow: Sovetskaia encilopediia [in Russian].

B.S. Rakhimov, Zh.A. Rustemova

*Ye.A. Buketov Karaganda State University, Kazakhstan
(E-mail: berik-aktubek@inbox.ru)*

Poetics of Kazakh historical epic

The proposed article deals with the static and dynamic properties of the categories of space and time of the epic picture of the world of the Kazakh people. The authors for the first time set the task of determining the place and significance of the most important categories in the Kazakh historical epic work — the categories of time and space. The analysis of time and space in the fabric of a work of art helps to understand the structure and penetrate deeper into the ideological and artistic content of the historical epic. The authors attempt to specify the problem by analyzing the poetics of the historical epic, by penetrating into its specific artistic properties.

Keywords: epos, tradition, genre, history, literature, folklore, historical epic, categories of time and space.

Nowadays in public and spiritual life of Kazakh people, passed through the difficult way of historical development and found in state independence a lot of positive changes have taken place. One of that is attention, actualization to the problems of history, language and literature, culture and the mode of life in common, spiritual inheritance of every nation. Our heroes – batyrs – Abylay, Bogenbay, Kabanbay, Shakshakh Zhanibek, Otegen, Batyr Bayan, Olshabay, Syrym, Kenessary-Nauryzbay, Isatay-Makhambet, Beket, Shankosha, Suranshy, Agybay, etc. Having celebrated with memorable triumph conducting in honour of them, as if appeal to us for fortitude, independence, freedom. At any nation the origin and development of verbal poetry — is the most difficult, process, composing not in one day, but during the long period of time, one of the considerable part of this, legacy is the historical narrative, literature in wish, concrete public — political events of time is reflected. The same is historical narrative literature Abylay, Bogenbay, Kabanbay, Shakshakh Zhanibek, Otegen, Olshabay, Syrym, who were living in the XVIII century and about Isatay-Makhambet, Kenessary-Nauryzbay, Shankosha, Suranshy, Agybay, etc. who were living in the XIX century [1]. Nowadays one the actual problem of Kazakh, folkloristics is the studying of the peculiarities of style specific features of narrative, literature about the historical individuals — the pride, of Kazakh people, by right. The stuff for this research is the published and hand — written variants and versions of historical narrative. Literature in the volume of more than a hundred texts, and not less than ninety texts, historical songs and more than forty texts of historical folk-stories. Owing to the objective and subjective causes of offered texts haven not been studying yet and they are being presented in the scientific interpretation for the first time [2]. To considerable extent this fact was combined with the known resolution, of, the Communist Party and the Soviet government about the prohibition of studding and publishing some epic works which were admitted as anti national, nationalistic, feudal, etc. by the ideology of that time.

The most considerable part of the works of the researchers of the past and the present devoted to one of the most important fields of Kazakh folk-lore-the narrative literature, its collecting, publishing.

The narrative literature sprang up several centuries ago, however the peculiarities of its genre varieties development is the same. Specifically there is a historical Kazakh narrative literature, in spite of that it is one of the leading folk-lore genre, just recently became the object of scientific investigations. Obviously the epos-studying difficulty question is told on here. As it is known the epos is a history in its nature and it is generalized artistic reflection of the historical past of Kazakh people. The confirmation of this can be the springing up at every historical age prominent epic folk-stories about Kazakh heroes-bogatyrs. The special feature of historical epos is that that it reflects the age in common, it the first of all the reaction for the concrete historical event of the XV–XVI centuries followed by its footsteps.

Collecting and studying the Kazakh historical narrative literature, began in the XIX century, spread over two ages even last century the great number of historical legends and folk-stories, songs and epos attracted the attention of collectors and researchers of Kazakh folk-lore. In this connection it is necessary to name A. Levshin, Ch.Ch. Valikhanov, V.V. Radlov, G.N. Potanin, I. Beryozin, Ya. Govardovsky, A. Kunanbaev, I. Altynsarin and others. Moreover the retelling of different folk-stories legends, epos about the historical events and individuals met on the pages of periodicals (newspapers «Dala ualayaty», «Kazakh», magazine «Aykhap»).

At the beginning of the 20th century the large amount of the samples of historic epos and folk-stories were collected by A. Divayev, M. Kopeyev, Sh. Kudayberdiyev, K. Zhanatayev, Zh. Bayzhanov and others. Subsequently the work collection of historic narrative literature was fulfilled in two ways: the first- the samples collected by the individual collectors; the second — the samples collected in special expeditions. Especial contribution in collecting and studying the Kazakh folk-stories, legends, songs, epos, related with the events of the XVIII–XIX centuries was made by M. Auezov, S. Sevfullin, A. Dilibayev, S. Amanjолоv, B. Kenjebayev, A. Margulan, N.S. Smirnov. A great number of historical epos samples were written during the folk-lore expeditions organized by language and Literature Institute A.S. KazSSR in 1946, 1949, 1950s. Collecting and publishing the enormous poetic inheritance existing in people's memory, was realized on the initiative of the Central Library AS of the Republic of Kazakhstan and Literature and Art Institute named after M.O. Auezov. Today collected at different times the epos samples about the heroes is keeping up making the pride of Kazakh people — Yesim khan, Satbek, Olzhash, Ablai, Kabanbay, Bogenbay, Zhanibek, Olzhabas, Otegen, Batyr Bayan, Syrym, Kenessary-Nauryzbay, Isatay-Makhamdet, Beket, Zhankhozha, Suranshy, Amangeldy, Bekbdat. All these collected samples arrived at different times and existed in different variants.

Penetrating into the nature historical narrative literature you are more persuaded that in any nation it is one of the tops of national culture. Splendid traditions of verbal Poetical, archaic, classical, heroic epos forms the basis of it from the artistic side it sometimes stands below classical epos, from the other side it pulls some specific peculiarities, not occurring in former epos. That's why the researches trying to learn the historical epos nature first of all ascertain intercommunication of historical truth and fiction in it. The last were under the continuous object of scientists' attention, studying the Kazakh historical narrative literature. Thus, the value thoughts about the historical epos were found last century in the works of the national son of Kazakh people Ch. Valikhanov. At his works «Folk-stories and legends of Kyrgyz – Kaisak horde», «Urak's songs», «Historical folk – stories about batyrs of XVII century», «Shuna batyr» and others, he note that in Kazakh verbal creative work historical elements take the special place. Nevertheless at the post-revolution period of studying the Kazakh historical narrative literature one can mark the following achievements: the first — the problem of historical epos origin was put and decided by its way. the second — the events, contributing the appearance of historical epos were determined, the third – the special attention was put on the typological similarity of Kazakh historical epos with the epos of other nations; the forth — some genre peculiarities of Kazakh historical narrative literature were elucidated.

On the level with the remarkable achievements in historical epos research it is necessary to note the following lacks:

1. The historical epos texts have not been systematized and the samples arising at different time is yards been correlated with each other.
2. The historical epos was considered and appreciated exclusively from the class positions.
3. The samples of historical narrative literature weren't published in the state of collection. That's why they hadn't become the birthright of the masses.
4. The artistic peculiarities of the historical epos weren't thoroughly studied, everything was come to the retelling of the plot.
5. The genres peculiarities of historical epos weren't clearly determined.

It is important to note that views of some scientists, thing to give the true objective appreciation of historical narrative literature, were severely criticized in they time by virtue of the different ideological orientation, and were persecuted.

Having become an independent state, having realized ourselves as nation, we become to recover those whose names, thanks to political system and ideological orientations, were consign oblivion, in this connection the note worthy fact is that for the first time history of Kazakh people, the celebrations in honors of Abylai khan, were conducted, and it was the who united the Kazakhs of three zhuzs, made much useful for Kazakh people, and in subjective historical science reserved the negative mark and also all of it was made in honors Karasay, Kabanbay, Bogenbay, and other batyrs. On the pages of periodicals a lot of profound works dedicated to the named anniversaries were published. It is important to emphasize that in these articles reflecting the latest view to the historical epos, it is appeared in two ways:

1. As a historical resource.

2. As a work of art. Obviously, it is not by chance, since the modern investigation of historical epos is unthinkable without appealing to history. Analyzing the different works devoting to historical epos, it's not

difficult to notice that for the first plan the problem of genre nature of historical epos is propounded by all scientists. In conclusion, dwelling upon this problem, we make the following inferences:

A. Historical narrative literature was originated at the age of the beginning, of Kazakh Khanate. It's main function was to reflect the human vawes, in epic works, moreover, the preponderating theme is that of people's unity and courage. This we can see in the early historical eposes «Yesim khan», «Olshas batyr», «Satber batyr» etc.

B. Adopting much from the ancient narrative literature in genre historical epos attitude has its own peculiarities. Taking as a basis historical narrative literature is still based itself on the real facts.

C. In the subject attitude historical epos has the following qualification:

1. Historical narrative literature sprang up owing to finding independence of Kazakh khanate [XV–XVII centuries].
2. Historical narrative literature united with the national liberation movement of the XVIII century.
3. Historical narrative literature expressing a protest against expansionist policy of the XIX century.
4. Implying the genre syncretism, the historical narrative literature is divided in the following way the most reflecting genre varieties:

A. Historical narrative literature [XVI–XVIII centuries].

B. Real-historical narrative literature [XIX–XX centuries].

5. In historical and real-historical narrative literature, is presented available continuity of traditions and a thyrus. In epic genres intertribal problems are consigned, and the themes of unity, humanity and state values are arising.
6. The necessity of complex studying of historical epos s formed and it gives the concrete results of research and systematic notion about it.
7. In historical narrative literature describing the national litation struggle of Kazakh people, the type of epic leader was created. In highly artistic historical zhyrs, batyr images, Kazakh biispeakers, zhyraus, on the theme of nation unity and heroism was created as definite type.
8. Epic time and space of historic narrative literature are interstipulated and interconnected. In epic works artistic-depictive means of heroic epos and absolutely new methods are used as well.
9. Besides that the historical epos has its own way of rendering and performing, the story-tellers of this genre performed and knew several historic eposes. And its repertoire is diverse and rich.
10. Nothing the unity of form and content the language of historical epos turns its attention upon itself, which is represented as the language of every formations of Kazakh society, in other words, as a standard of syntactic language. In our opinion, the basis of historical epos is the destiny of Kazakh people, their struggle for the freedom. Thanks to keeping in people's memory poetic creations, we could know the truth about the historical past of our nation and could appraise the public, aesthetic and educational importance.

References

- 1 Мағауин М.Л. Бес ғасыр жырлайды: 2 т. / М.Л. Мағауин, М. Байділбаев. — Алматы: Жазушы, 1989. — 1-т. — 384 б.
- 2 Сәтбаев Қ.И. Ғылым және мәдениет туралы таңдамалы мақалалары / Қ.И. Сәтбаев. — Алматы: Ғылым, 1989. — 374 б.

Б.С. Рақымов, Ж.А. Рустемова

Тарихи жырлар табиғаты

Мақалада қазақ халқының эпикалық әлемінің уақыт және кеңістік категорияларының статикалық және динамикалық сипаттары қарастырылды. Авторлар қазақтың тарихи эпикалық шығармаларындағы маңызды категориялары болып табылатын кеңістік пен уақыттың орны мен мәнін анықтау міндетін алғаш рет қойып отыр. Көркем шығарма тіліндегі уақыт пен кеңістік талдауы тарихи жырдың құрылымын түсінуге және оның идеялық-көркем мазмұнына терең бойлауға мүмкіндік береді. Мәселені авторлар тарихи жыр табиғатына талдау жасау және оның арнаулы көркем сипаттарына дендеу жолдары арқылы нақтылауға талпыныс танытқан.

Кілт сөздер: жыр, дәстүр, жанр, тарих, әдебиет, фольклор, тарихи жыр, уақыт және кеңістік ұғымдары.

Б.С. Рахимов, Ж.А. Рустемова

Поэтика казахского исторического эпоса

В статье рассмотрены статические и динамические свойства категорий пространства и времени эпической картины мира казахского народа. Авторы впервые ставят задачу определения места и значения важнейших категорий в казахском историческом эпическом произведении — категорий времени и пространства. Анализ времени и пространства в ткани художественного произведения помогает понять структуру и глубже проникнуть в идейно-художественное содержание исторического эпоса. Конкретизацию проблемы авторы пытаются достичь путем анализа поэтики исторического эпоса и проникновения в его специфические художественные свойства.

Ключевые слова: эпос, традиция, жанр, история, литература, фольклор, исторический эпос, категории времени и пространства.

References

- 1 Magauin, M.L., & Baidildaev, M. (1989). *Bes hasyr zhyrlaidy [Five centuries sings]: 2 t.* Almaty: Zhazyshy [in Kazakh].
- 2 Satpayev, K.I. (1989). *Hylym zhane madeniet turaly tandamaly makalalary [Selected scientific articles about the culture and customs]*. Almaty: Hylym [in Kazakh].

K.A. Toleubayeva

*Ye.A. Buketov Karaganda State University, Kazakhstan
(E-mail: k.toleubaeva@mail.ru)***Character's destiny and art analysis**

Style of the writer and feature of hero's image from different sides are considered in the article. At the same time there are considered works by Abish Kekilbayev, Taken Alimkulov, Dukenbay Doszhanov representing scientifically which define the direction and specify own style. Personal features of creative people's character description in the Kazakh prose are marked out. Interpreted the description of images in art prose of 1960–80 by the complex scientific conclusions. Opinions about originality in works of writers are analyzed by scientists — literary critics. The art methods, means of display and author's position promoting the analysis of artistic images from the scientific point of view are considered. Artly — esthetic searches of writers are complex analyzed in the article.

Keywords: prose, the image of the hero, author's position, creativity, artistic style of the writer.

Esthetic value of the work, influence on the reader are connected with his art level and art intelligence. Art methods promoting the analysis of character's image, system of representing — art means, the principles of means using for the image of hero's character, the general art phenomenon of the Kazakh prose works in 60–80s have caused a stir in big achievements. The Kazakh writers of these years were in artly – esthetic searches. They have reached big art achievements in development of character's image. Writers of this period have shown art skill in art reflection of life truth to describe the hero's image. Psychologism and the psychological analysis in description of human soul's depth, lyricism in representing romantic feelings of person's soul, dramatic nature in description of deep thought tragedies of person's destiny, romanticism in representing of dreams and inclinations in character life, and also development of symbolical concepts in the way of representing own opinions are closely connected with the Kazakh prose of 60–80s. At the same time writers of this period are philosophically described in the works of art, the lyrico-psychological tendency goes deep in literature, and stories, conversations on intellectual motive which were created by philosophical thoughts were born. That is writers, have philosophically set a plan in the works with lyrical tone and psychological depth. A number of the works created in philosophical reasons, interpretation and communication between traditions in prose and new tendencies has extended. Specifics of literary process of psychologism in the Kazakh prose of 60–80 years have been reincarnated in the powerful art phenomenon. There was a big role of psychologism function in increasing the graphic height of the real fully typical image in social and human character in the literature of this period. The writer M. Magauin more addressed in «the hidden psychologism», S. Muratbekov, T. Abdikov preferred lyrical psychologism, and in works of the writer A. Kekilbayev there is a great influence which has analytical psychologism. In turn the romantic outlook of the character by writer O. Bokeev is represented in inner world. Therefore, romantic psychologism main sign of writer's works. In works of writers in this period, the attention is more paid to studying of the hero's sincere world, process of thinking, communication saving of actions with feelings and their destinies from the psychological point of view. In works of the writer T. Alimkulov the advantage of psychologism comes forward character's images. The nature of evolution in works of the writer is obviously felt. One more recently news in the Kazakh literature – strengthening of dramatic nature in prose. Dramatic nature in works O. Bokeev, D. Doszhanov and other writers, also tragic images and pathos in works D. Isabekov, O. Bokeev have rendered considerable change in the Kazakh literature.

It is possible to present a high example of a mutual combination of art methods and author's skill in character individualization at the hero's molding in the Kazakh literature of 1960–80 [1]. The role of functioning synecdoche, a metaphor, an epithet, proverbs, a monologue, dialogue and other graphic means for disclosure of character portrait, the inner world of hero's descriptions are differ. The grief and joy of the person, his internal nervousness, feelings, an image, action and the description of the natural phenomena — all this, promotes identification of an internal secret, appearance of the character in works.

In works of writers of this period, the deep communication of People — the Nature — Environment is reflected. A number of works among writers where are described life of animals has increased. This is lawful

phenomenon which was born in art development. As for a long time the people who lived on a nature bosom always thought of antecedents, real existence and future destiny.

In the Kazakh literature of 1960–80 writers more paid attention on life of historic figures. Writers of this period artly reported annalistic life of the nation, studying historical subjects from all directions. And also a number of writers showed features of style, own signature in the description of the modern person and contemporary. During article the art decision of character's descriptions which have been taken on the basis of different subjects of such authors as, A. Kekilbayev, D. Doszhanov, O. Bokeev, M. Magauin, S. Muratbekov, T. Alimkulov has been scientifically analyzed. The image of the contemporary and creative person in literature is evidence-based and it is estimated taking into account modern inquiries.

A. Kekilbayev is the bright representative of the Kazakh literature. So far as concerns the Kazakh prose of 1960–80 years it is impossible to hold back Abish's works, his art level and a literary skill. As for works of the writer will remain priceless heritage to a large number of generations on extents of centuries. Abish is a writer who differs in the style and skill of the letter thereby being treasure and unforgettable spiritual heritage.

If to walk on stories of national literature, it is possible to notice a way of development of a story genre and its advance from one step to another. It is known that the initial model of the art story in the Kazakh literature was for the first time formulated by Y. Altynsarin. Then in literature of 1920–30s the Kazakh stories especially developed. Writers of this period have formulated model by means of display of a genre of the story in the social phenomena and vital circumstances. The Kazakh stories excitingly described destiny of the person, through stories the life situations comprehensively began to appear. A genre of stories with a small volume and limited opportunities have turned facts of life into the art description in an image of the person. It became big news, a big stride to the Kazakh writers. As B. Mailin, M. Auyezov, M. Musirepov we read stories of such writers with huge interest to these days. Perhaps is the main reason for that artly — esthetic power of works. It is necessary to have big literary skill to place many thoughts, the urgent questions of life in the small story. Unfortunately, it is impossible to represent the hero comprehensively, his various opportunities in the short story. Difference of the story from the other genres consists in it.

The writer A. Kekilbayev is the master of a genre of the story. He raises topical issues of life in the stories, thereby differentiating own style in the analysis of an image of the person. The writer has made great progress in descriptions social image of an era and forming worthy character of the person of that time.

In A. Kekilbayev's story of «A hungry wolf» the situation of the famous Kazakh composer Kurmangazy going from captivity is described. The short story describes thoughts, feelings at that time when Kurmangazy went on slopes of Ala Tau, his melancholy about the nature, a mood. In hard times, being far from the country the dombra was his companion. Having met the brown house on the way, Kurmangazy plays forge on the dombra. The pleasant melody coming from a dombra has moved soul of inhabitants.

Kurmangazy — is a kyuyschi of people. Character of the composer is also high as well as his art. He has endured a set of a pursuit in the life. The reason for that perhaps was height of his personality which was only interested by art.

The description of an artistic image of the character begins with representation of his external image. In the story the writer not wholly describes an external image and Kurmangazy's features. The author stating a plot of a situation describes appearance of Kurmangazy: «a wide, long black beard», «the reddened big eyes», «hands as a shovel», «thumbs of dear person», «the big person», «the wrinkles which are increasing in quantity every day, two lines on a temple, the drooped edges of lips». By means of the description it is possible to notice unfair fight of the composer and his tired face in works. And the image of the old man in the house is described as: «The gray-haired old man who wasn't beautiful in due time. The drooped temples, rare moustache, a thin beard gave a tired face to the old man. Apart from several wrinkles under eyes, his face hasn't been captured by wrinkles. Always the brown eyes looking only forward, noticed nothing. Sometimes he smiles in himself. There is a certain indifferent look is inherent for the person who has only got up from long walking over the people. All his actions were unsympathetic. And passively drinks from a drinking bowl. But he moves not much. And is sitting unmoved. Another person who has mustache sitting next to him moves several times and reaches for a pillow from bird's feathers. And the moustached old man hasn't moved. And reaches sitting directly for a drinking bowl which is offered by the daughter-in-law» [2; 115]. Describing appearance of the host, the author also describes his life. Even if the image of the character «black moustaches» which quietly is swept not especially up listens to the story of a stranger from captivity, in works is described thus: «an open dewlap, the fitted under tunic from black felt, the skullcap indicates that he isn't Kazakh from the village. I haven't opened also a mouth since this has come. And look

fleet» [2; 120]. An image of the character reveals language indicators. The phrase «black moustache» in application of the writer is a partial synecdoche which goes instead of whole. This way shows in the story that the character didn't want to remove outside the internal secrets.

The type of the nature describing in art works carries different art freight. The mood of a stranger which went finds harmony with the nature in the deserted road. And the nature old to lighten the mood to a stranger which was released, has built the sun. The author describes this moment of harmonies of inner world of the composer with the natural phenomena from positions of mood of the character thus: «recently there was a rain. The nature which all summer was dusty and turned yellow because of the sun, became the dry field, but a little planted trees and shrubs grew because of a rain. The wormwood which has almost sprawled on the earth has again lifted the leaves. The mote which dried of a container yesterday has blossomed again today. The ray of sunlight seems benevolent. Before cold November, the sun smiles to the people. Stranger has approached the dombra and has sprawled nearby. The black mare sometimes breaks a grass. Stranger bringing strong hands to a chin runs with the long, rigid fingers over a dense black beard. Then he has noticed a cloud which passed across the boundless sky. At this moment he felt as if the whole world is under his legs. The blue sky is spread worldwide and his edges seem very far. The mood of captive who was free was good» [2; 145].

Even if the stranger was in a distance from the homeland, the dombra always was the company to him. He did not often play on dombra, but at the moments when he was not in mood and far from the homeland, it gave him force and persistence, replaced homesickness, and didn't allow lose hope, belief in life. And to a putchik the beautiful type of weather and top of Mount Ala Tau were the cause of a raising of mood. The high mountain helped to Kurmangazy's mood to come to light through a melody. The picturesque view of the native place, each grass of yellow fall and life of the nature forced to think more and more deeply than a stranger and have filled his soul with a melody. «Since the moment as he started way, he didn't look away from the steppe. The melody which he never heard before was played. Not such fast and energetic melody as the others in the past. Quiet, slow melody was tearing apart soul. Hard passes through bodies. Having inspected on the parties, he has noticed that the sun already sits down. He has noticed something in far. Not to steam of what was that. Some of them were small, but some large. Under what he has noticed the blue silhouette was seen. «Probably, it is the mountain. It must been — Ala Tau, — he thought so [2; 160].

Since the earliest childhood he has heard the poem «Hazret Alatau» which it was told very much. He stared at high pick of mountain which never allowed to something or somebody reach it. The melody of Ala Tau created during melancholy about the homeland made think the stranger. Having stopped in the small village about three — four houses, the composer has begun to play the melody on dombra and at this time inside of all listeners the feeling of love and care to the homeland has woken up.

A great success of Kazakh writers in 60–80s is their beautiful, figurative art language. Bright representative of this period A. Kekilbayev was master of describing lively and presenting his thoughts artly.

The writer found the Kazakh words and phrases in accuracy to describe national character truthfully. «Not such a sorrow as if a sharp nail has pierced to the softest place», «In such times when life breaks as a nail scratching soul, it is possible to die also during a frost», «White snow in light day is similar to a rare cloud, and in dark night to herd of horses in which there is an enemy», «The gray dombra a lives when dear person's iron fingers are onits strings», «The quiet melody which is tearing apart soul with a sad sound» «The boundless steppe is beautiful. Also the grass is attractive, on which there didn't step the leg of the person» and others. In an epithet of the story «The Bitter Truth Which Is Tearing Apart Soul» is very great value. He points to facts of composer's life, describes a true picture of his life during the unfair power. T. Alimkulov in the story «Blue Hawk» by using an epithet «the breast covered blue hoarfrost» shows difficult destiny of Akan.

The creative person tends only to the face of the creator. This falsity makes heavier the destiny of artist. In Taken's story about artist's life in the Kazakh literature «Tone of Seitek», the main character Seitek gets to a pursuit and has been put in prison several times. The reason of creation melody by Seitek «Zaman – ai» (Time) is described in the story of the writer «Tone of Seitek». Taken the describing Seytek, Abish telling about Kurmangazy are people of art who could describe unfair life of that time and give force by using dombra. Seytek and Kurmangazy are irreplaceable children of the people. Their works are the big phenomenon in culture, art of the people for Kazakhs.

In Taken's story «Tone of Seitek», it is possible to be the witness of Seitek's difficult life, through stories of the old man Saruar. Melodies by Seitek and his life which has become a legend among the people were close is familiar to Darmen. When Darmen plays a melody by Seitek «Zaman-ay» (Time), «the strict,

not pleasant old man's» heart will tremble and the tear come on his face. The reason is according to times when Saruar has together spent several days with Seytek. Saruar has met Seitek when he was 16 years old and has learned art forge. Having escaped from Sakhalin prison, Seitek comes back to the native earth. Having met different difficulties on the way, appearance of Seitek is described thus: «Appearance of the stranger was smoothly exhausted. But bright eyes remained furious» [3; 179]. Only the father of Saruar understood the internal secret of the composer. The father of Saruar hasn't allowed make attempt over the composer to strongly excited by the melody Konkak, and Seitek has taken away to the village of Saruar. The father's thought in this case was to give the chance to composer to stay for a while with them and ask him to teach the art forge to his son.

According to historical data, Seitek had a lot of pursuit in his life, several times was in captivity and has been deported to Sakhalin. According to historical data the composer has composed a melody which was played by Darmen, in Sakhalin. The art critic A. Zhubanov writes about it thus: «1904 Seitek has composed the well-known melody of «Zamana» in Sakhalin. After that he has composed other melody «Aidaukui» (Kui about the reference). From these two, especially sad is kui «Zamana». The «Aidaukui» (Kui about the reference) is sad too, but in it is possible to feel the sunrise moments. Because — this melody Seitek has composed before he was going to run away. Here there is the ray of hope is more noticed in it» [4; 156].

Dombra — is a basis of spirit of the people. The melody which is played from dombra shows the life and century people stories. The distinctive feature in works of Abish and Taken can be noticed in how they beautifully state the art of kui. Both writers respected art of people and its traditional culture. They were close with soul to art and have set the object to inform of its advantages to the people.

Writers that are close to art since the birth prove valuable works which take the main place in the Kazakh prose. When writers state about the composer and about his art in the works, they not only describe an image of the composer of that time, but also they pay attention to bitter facts of life of that era, by means of a statement about some situations from the actor's life.

For writers is the lawful phenomenon to write about serious moments of artists' life. Names of children which remained in people's heart, through songs, poems, music and big works, such as: Tattimbet, Ykylas, Abay, Ybyray, Shokan, Birzhan, Akan, Makhambet, Kurmangazy, Sultanmakhmut appear in different literary genres and works of art of different level.

In the Kazakh prose, works of the writer D. Doszhanov are about different subjects, often give an presentation about stories and the life of people, his heritage, traditions and culture.

The story «Composer Kayrauyk» by the writer D. Doszhanov is the work about property of the people which tend to art. The short story is about art of kui.

In the story main issue is the competition of the Turkic composer with the famous composers of the khan. The Turkic composer who couldn't repeat a melody of the chief composer of the palace loses fight. Nobody dares to leave against five famous composers of the lord. At this moment a composer Kayruak goes to the middle of hall. The people look with doubt at the young man with worn-out trousers and old clothes. The Lord Ilanshy Kadyrkhan having noticed worn-out clothes on the composer too, lost interest, and left the hall. However, inner world and appearance of the composer were differ from each other. The composer granted since the birth played the melody and none of five composers couldn't repeat his last notes, there by all have lost their dombras. Having known about it, Ilanshy Kadyrkhan gave the order and sent messenger for the composer Kayruak. Thus from the simple composer Kayruak turned into the famous composer of the city of Otyrar.

The lord in the story is a person who understands advantages of art. It can be noticed from short dialogues and actions of the lord. In D. Doszhanov's story an image of Kayruak is artly analyzed by means of use of the writer's imaginations.

Works of the bright writer D. Doszhanov aren't similar at each other. D. Doszhanov's works interest readers the deep subjects, the fresh ideas despite what is the theme. Because of this, works of the writer never lose the importance because of the relevance, the new representation and interesting plot. The writer always discloses character of the person, his secrets which describe the character. Feature of the writer consists in deep penetrations of soul of the person, researches of person's character from all directions.

Certainly, it is necessary to have skills of the writer to choose the subject, think of that, analyze it in imagine and translate this work of art. Only the true writer is capable to study the subject deeply from all directions, to have skill of the writer. D. Doszhanov is a writer who has studied calligraphy from the different parties. The writer has a lot of enclosed works and novelty in literature. Stories «Otyrar», «Farabi» about secrets ancient stories of the Kazakh people, idea of his native earth, the historical novel «Silk Way»

of Otyrar's culture, «Mukhtar's Way» of Auyezov's life in a pursuit, «the Mirror Abay» about life of Abay, all this are invaluable works of the writer.

In the story of the writer «The person who has died a violent death» finds representation of life in sorrow of the great Abay. Story is about the last days Abay's life. Here the author generally uses sources of the Russian, foreign documents. And in the story of «Magzhan's murderers» the author states the last days of akyn Magzhan's life. The story is narrated about Magzhan's life during his difficult period. The story is constructed in serial life of narrations and Magzhan's death. The image of Magzhan who worries about destiny of the earth and the people is described as the respected person. During disorders about the future of the people, he meets many difficulties on the way. He is executed under slander «The enemy of the people» [5; 201]. The authorities from unfair time cut the way of akyn. But spirit of the akyn was high. High spirit of the akyn, leaves to us his works of extents several years.

We find Magzhan's image in the short story as the civil personality, high mind, who isn't afraid of death and a soul that loves art. Magzhan wasn't afraid of death, he was afraid of people who wanted to destroy his art. He was convinced of what his contemporaries don't understand in art, don't respect him and don't worry about the future of the people. Magzhan suffered from it. By means of the short story the author has perfectly described unshakable will of the akyn, strong character who wasn't afraid of death. "Do you hear, it has already signed the order on your death penalty and have set the seal.

— I am not afraid of death — Magzhan has told by a quiet voice. — The true poetry, human spirit are stated in each page of my book, in every line of my poems for a long time, in front of you there is the silhouette, shape, the image sits only [5; 208].

The writer has early come to the writing art. In early works of the writer it is accurately felt realism signs. And in the story of «Magzhan's murderers» we notice gradually changing from realism to philosophy. The beginning of the story about internal Magzhan's disorders, his mood from a fright of the thoughts force us more deeply and to think excitingly. Magzhan's high spirit is in his true death of descriptions is noticed.

In the story Magzhan compares himself to an extinct oven without fire. From early awakening he thought that his body as an extinct oven, imagining an old chimney oven. Having been frightened from words of his wife Zylikha: «Let me bring firewood and I will set the fire», the akyn represents as if the end of his body is warmed with every new firewood in an oven. It was a message about attempts in akyn's life. About unfair actions in the future of akyn, the writer reports through his dreams. «I have dreamed about the blue sea, his waves have reached to a door and have begun to rise. «If this reaches to our apartment, then it will destroy house, and we still haven't paid for housing» having thought of that, he tried to direct water back with his hands, but waves beat to them and rise above. When he has raised a palm over water, he has felt bitter taste in a mouth. So, the writer foresees further life of the akyn in accuracy. In other situations when the akyn had a hemorrhage of a brain and he was in the hospital, he has remembered the friend who had had the same trouble, he has felt something with doubt. The writer thus describes a thought and internal nervousness of Magzhan. By means of dreams and Magzhan's doubts, the writer foresees about unfair cases in his life. Thereby shows power of the literary skill.

A number of works in which it is stated, deeply propagandized life of children, representatives of art, historic figures of invaluable works who lived in every period 1960–80s increases [6]. Writers who have artly described life of the Kazakh persons who have devoted life to the art have lifted the Kazakh literature to high level.

References

- 1 Қирабаев С. Өрлеу жолда / С. Қирабаев. — Алматы: Жазушы, 1960. — 292 б.
- 2 Кекілбаев Ә. Қазақ классикасы: шығармалар жинағы. — 1-т. / А. Кекілбаев. — Алматы: Өлке, 1999. — 400 б.
- 3 Әлімқұлов Т. Сырлы наз / Т. Әлімқұлов. — Алма-Ата: Жазушы, 1977. — 360 б.
- 4 Жұбанов А. Ғасырлар пернесі / А. Жұбанов. — Алматы: Жазушы, 1975. — 400 б.
- 5 Досжан Д. Құм кітабы / Д. Досжан. — Алматы: Жазушы, 1995. — 384 б.
- 6 Елеукунов Ш. Әдебиет және ұлт тағдыры / Ш. Елеукунов. — Алматы: Жалын, 1997. — 368 б.

К.А. Төлеубаева

Кейіпкер тағдыры және көркемдік жинақтау

Мақалада қаламгер ұстанымы, кейіпкердің сомдалу ерекшеліктері жан-жақты сараланған. Сонымен бірге Әбіш Кекілбаевтің, Тәкен Әлімқұловтың, Дүкенбай Досжановтың өз бағытын айқындайтын, стилін танытатын шығармалары ғылыми тұрғыда қарастырылған. Қазақ прозасындағы өнер адамдарының образын жасаудың өзіндік қырлары екшеленген. 1960–80-жылдардағы көркем прозадағы образдардың сомдалуы кешенді ғылыми тұжырымдармен талданған. Қаламгерлердің шығармашылығындағы даралық туралы әдебиеттанушы-ғалымдардың пікірлері сараланды. Көркем образды жинақтауға ықпал ететін көркемдік әдістер, бейнелеу құралдары, авторлық ұстаным ғылыми тұрғыда талдаған. Сондай-ақ қаламгерлердің көркемдік-эстетикалық ізденістері кешенді тұрғыдан зерттелген.

Кілт сөздер: проза, кейіпкердің сомдалуы, автордың ұстанымы, шығармашылық, жазушының көркемдік әдісі.

К.А. Төлеубаева

Судьба героя и художественный анализ

В статье рассмотрены категория стиля писателя и проблема изображения героя в художественном произведении. Особое внимание уделено вопросам стиля и героя в произведениях Абиша Кекилбаева, Такена Алимкулова, Дукенбая Досжанова, имеющих уникальный авторский стиль. Определены индивидуальные особенности создания персонажей — людей искусства в казахской прозе. Проведен комплексный анализ художественных образов в художественной прозе 1960–80-х годов. В работе учтены мнения ученых-литературоведов, рассматривающих проявление национальной самобытности в творчестве писателей. Изучены художественный метод писателей, средства изображения, авторская позиция по отношению к изображаемому. Кроме того, представлен комплексный анализ эстетических поисков писателей.

Ключевые слова: проза, изображение героя, авторская позиция, творчество, художественный стиль писателя.

References

- 1 Kirabaev, S. (1960). *Orleu zholynda [On the rise]*. Almaty: Zhazushy [in Kazakh].
- 2 Kekilbayev, A. (1999). *On eki tom dyk shyharmalar zhinahy [Collection of compositions for 12 volumes]*. Almaty: Olke, 1. [in Kazakh].
- 3 Alimkulov, T. (1977). *Syrlynaz [Inmost]*. Almaty: Zhazushy [in Kazakh].
- 4 Zhubanov, A. (1975). *Gasyrlar pernesi [The dashed wrench]*. Almaty: Zhazushy [in Kazakh].
- 5 Doszhan, D. (1995). *Kum kitaby [Sandy book]*. Almaty: Zhazushy [in Kazakh].
- 6 Eleukenov, Sh. (1997). *Adebiet zhane ult tahdyry [Literature and the fate of the nation]*. Almaty: Zhalyn [in Kazakh].

Л.Р. Шевлякова

*Карагандинский государственный университет им. Е.А. Букетова, Казахстан
(E-mail: lubovsh1@ya.ru)***Мотив «лжи/обмана» в «Сквозной линии» Л. Улицкой**

В статье проведен скрупулезный анализ художественных текстов, входящих в книгу «Сквозная линия». С учетом имеющихся в литературоведении теоретических трудов по лирической и прозаической циклизации автор статьи детально на различных уровнях выявляет циклообразующую функцию основных мотивов на сюжетно-тематическом и лексическом уровнях. Объединяющим центром рассказов Людмилы Улицкой являются мотивы обмана, правды, знакомства и встречи. Они реализованы в текстах цикла как на словесном, так и на сюжетном уровнях. Анализ структуры книги позволяет сделать вывод о жанровой природе книги, которую можно классифицировать как эпический цикл.

Ключевые слова: жанр, эпический цикл, Л. Улицкая, сюжет, мотивы обмана, правды, структурный анализ.

В настоящее время циклизация осмыслена как самостоятельная проблема, представляющая теоретический и историко-литературный интерес, поскольку произведения-циклы в классической и современной литературе — явление достаточно распространенное. Большое внимание исследователи уделяют как циклизации лирических произведений (Л.Е. Ляпина, И.В. Фоменко, Л.М. Харитонова), так и циклам в прозе (Н.Н. Старыгина, А.С. Янушкевич, С.А. Омаргалиева).

Для книготорчества Л. Улицкой очевидно стремление автора при публикации ряда новых произведений включать в один сборник (книгу) несколько ранее опубликованных произведений. Часто при этом автор снабжает новый сборник общим предисловием.

Важным нам представляется и то, что все, без исключения, подчеркивают цельность книги, составленной из «разделов», которые, в свою очередь, включают в себя от четырех («Тайна крови») до семнадцати («Дорожный ангел») рассказов. Например, Н. Александров в рецензии на книгу Людмилы Улицкой пишет: «Для Улицкой важен не жанр рассказа как таковой, не простое соединение самостоятельных текстов, пусть даже и связанных тематически, а сборник как целое, в котором внутренняя раздробленность — принципиальное качество, отражающее авторское видение. Иными словами, цельная картина мира распалась на множество клочков, но эта осколочность, фрагментарность и есть главное свидетельство об авторе, о его сегодняшнем взгляде на мир» [1].

Развивая мысль о целостности всех сборников рассказов Людмилы Улицкой, Д. Бавильский подчеркивает: «Улицкая упорна, как форель. Любит бить в одну точку. Все ее сборники построены тематическим образом и прошиты общими лейтмотивами и сквозными персонажами» [2]. Данные наблюдения привели нас к необходимости постановки вопроса о цикличности произведений Людмилы Улицкой.

В книгу Людмилы Улицкой «Сквозная линия» вошли тринадцать произведений: пять из них («Диана», «Брат Юрочка», «Конец сюжета», «Явление природы», «Счастливый случай»), которые пронумерованы и представляют собой цикл с общей главной героиней — медленно стареющей Женей, филологом по профессии, матерью двоих сыновей, женщиной милой, доброй и доверчивой. В рамках своей большой и пёстрой семьи, в рамках профессии филолога, в рамках круга знакомых и друзей она сталкивается с обманом. Следующие восемь: «Второе лицо», «Женщины русских селений», «Цю-юрихь», «Орловы-Соколовы», «Зверь», «Пиковая дама», «Голубчик», «Перловый суп» — это второй цикл, входящий в данную книгу. Его относительная самостоятельность определяется на уровне архитектоники книги, в оглавлении которой данные произведения выделены в отдельный список с иным, чем предыдущие пять рассказов, оформлением — здесь нет нумерации, зато заглавия этих восьми произведений приводятся под общей «шапкой» — «Рассказы». Кроме того, семь из восьми уже были опубликованы в 2004 году в книге под названием «Цю-юрихь: Роман, рассказы», и еще один рассказ — «Второе лицо» — был опубликован в одноименном сборнике в 2002 году.

Почти все рассказы цикла можно назвать повествованием о встрече или знакомстве с каким-либо человеком, нередко даже с несколькими людьми. Главным образом, это встречи и знакомства, так или иначе повлиявшие на взгляды и мировоззрение главных героев. Но можно сказать о том, что

главная задача автора рассказов – сделать так, чтобы состоялась встреча читателя с теми людьми, которые оставили след в его памяти. Об этом говорит и сама Л. Улицкая в одном из своих интервью: «...о том, как разные люди восхитительно различны, прекрасны и ужасны по-разному... Куда ты не посмотришь, всюду чья-то соседская, дружеская или не дружеская жизнь, полная очень интересных вещей».

Часто встречи обуславливают новое знакомство, и именно на этом завязывается и развязывается сюжет каждого рассказа. Уже в первом рассказе цикла отмечаем тенденцию к расширению круга знакомств — в «Диане» главная героиня знакомится с приехавшими отдохнуть, в числе которых Айрин, которая своей выдуманной историей повлияла даже на самооценку Жени. Еще это знакомство с Верой, давней знакомой Айрин, которая совершенно неожиданно стала ее разоблачительницей. В рассказе «Брат Юрочка» — это встреча и знакомство с юной Надей, которая тоже показала свое умение соврать «там, где надо и где не надо». А затем встреча с ее матерью Анной Никитичной, за которыми и последовало разоблачение этой безобидной, на первый взгляд, но несущей в себе тяжелые последствия детской лжи. В третьем рассказе цикла — «Конец сюжета» знакомства уже нет, зато есть встреча главной героини с ее родственниками. Это племянница Ляля и двоюродный брат Аркадий, оклеветанный своей же родственницей. В рассказе «Явление природы» — встреча со знакомой бывшего преподавателя и научного руководителя главной героини — Анны Вениаминовны — Машей. В «Счастливом случае» — это целый ряд знакомств и встреч, которые тоже повлияли на общее мировоззрение главной героини в попытке анализа произошедшего обмана. Это знакомство с Мишелем, который являлся режиссером документального фильма, и с семьей «падшими женщинами» — Тамар, Ладой, Аэлитой, Эммой, Алисой, Алиной, а главное — с Людой.

В рассказе «Второе лицо» — встреча главного героя со своими родственниками (пусть даже дальними), в результате которой решалась их судьба относительно получения части завещания. В рассказе «Женщины русских селений» — встреча трех женщин и знакомство двух — Эммы и Веры (третья — Марго), также изменившие судьбы героинь, особенно Эммы, поскольку именно встреча с Марго, ее давней приятельницей, помогла ей диагностировать опухоль. В «Цю-юрихе» — знакомство Лидии с иностранцем, за которого она впоследствии вышла замуж и тем самым воплотила мечту в реальность — уехала жить за границу. Затем, в этом же рассказе, — встреча с подругой и воспитательницей Эммой и ее дочерью Леной, повлиявшая на вывод главной героини: «А все же я самая умная...» [3; 165]. В «Орловых-Соколовых» сначала это знакомство самих главных героев — Андрея и Тани, потом знакомство Тани с Витей, потом — встреча главных героев спустя одиннадцать лет, позволившая реально оценить свои ошибки. В «Звере» — встречи главной героини Нины с котом (*считаем нужным об этом написать, поскольку это центральный образ-символ.* — Л.Ш.), затем — с родственниками на поминках и с матерью и мужем во сне, в результате которых у главной героини произошла переоценка жизненных ценностей.

В рассказе «Пиковая дама» описывается очень много встреч, в большинстве своем связанных с любовными романами главной героини Мур. Но в центре повествования только одна важная встреча — это встреча дочери Мур Анны с ее бывшим мужем Марексом, которая также повлекла за собой переоценку смысла жизни и постановку вопроса о значимости определенных людей в этой жизни. А именно о Мур, которая, хоть и была матерью, но никогда не выражала своей любви и заботы ни к дочери, ни к внукам, ни к правнукам, а тем более к зятю. В «Голубчике» — это знакомство и встреча пожилого профессора-гомосексуалиста Николая Романовича и юного Славы, из которого первый хотел вылепить свое подобие. Но из всего этого ничего не получилось, и смысла жизни после смерти наставника Слава так и не нашел. Случайная встреча оказалась губительной по своим последствиям. И, наконец, в последнем рассказе книги — «Перловый суп» — знакомство с лжепогорельцами (это то, в чем реализуется тема обмана) и встреча с нищими из подвала — то, что повлияло на мировоззрение и мировосприятие главной героини (в рассказе это сам автор в детском возрасте).

«Сквозная линия» предварена авторским предисловием, в котором заявлено о теме, которая является сквозной и раскрывается в рассказах: «Истории, собранные в книге «Сквозная линия», касаются этой огромной темы ... лжи» [3; 16]. Кроме того, автор сам определяет цель написания этой книги: «...предлагается небольшое художественное исследование этой проблемы (*проблемы обмана и лжи.* — Л.Ш.), не претендующее на полное или даже частичное ее разрешение» [3; 2].

В размеренную и спокойную жизнь отдыхающих Жени и ее сына Саши (рассказ «Диана») внезапно вторгается целое семейство малознакомых им людей, с которыми им предстояло жить в одном доме все лето. Такое вмешательство «извне» было неожиданно, но впоследствии главная героиня

сдружилась с «большой красивой женщиной с львиной гривой рыжих волос», которой оказалась Айрин Лири.

В долгих вечерних разговорах героиня рассказа Айрин Лири поведала Жене историю своей «нелегкой» жизни — еще в юности гадалка нагадала ей, что у нее все начнется «только с пятого». Но о чем шла речь, на тот момент она не понимала. Итак, история начинается: родила первого ребенка — а он мертвый: «обвитие пуповины. Ребенок мой погибает...». Здесь же, рассказывая свою историю, Айрин заранее предупреждает: «Пальчик загни: погиб мой первенец... Дэвид...» [3; 17]. Потом Айрин рассказала, как родила дочку, назвала Дианой. Но оказалось, что и ей не судьба была выжить. Заболела сначала сама Айрин, потом Диана. У девочки оказалась аллергия на антибиотики, которыми ее лечили, и собственная мать отравила ее лошадиной дозой противоаллергенного препарата — седуксена.

В двадцать лет, похоронив двух детей, Айрин «училась» жить дальше — вышла замуж за композитора, который был старше ее на пятнадцать лет. От этого брака родились мальчики-близнецы — Саша и Яков. Но, как уже можно было предположить, и они погибли — в автомобильной катастрофе вместе с их отцом и совершенно неправдоподобно (об этом говорит сама Айрин), в живых осталась только она одна. Вот и пришло время разгадать смысл сказанного английской гадалкой — родился пятый ребенок, Доналд, которому и суждено было выжить, — ведь он пятый.

Рассказ «Конец сюжета» начинается раздумьями тридцатипятилетней Жени о родственниках, а точнее о племяннице Ляле, которая в свои тринадцать лет влюбилась в отца своей троюродной сестры. Здесь и завязывается сюжет — Ляля приходит к своей двоюродной тете Жене, а Женя, в свою очередь, приходится двоюродной сестрой тому самому художнику, покоровшему сердце юной девушки. И рассказывает всю историю их взаимоотношений с дядей-художником. Реакция главной героини понятна — она в ярости. Женя решила поговорить с Лялькиным возлюбленным. Разговор, конечно, получился неприятный, в ходе которого выяснилось, что любовницу художника тоже зовут Лялей, но ей далеко не тринадцать лет и что все уже давно знают об этих отношениях (откуда, вероятно, и корни обмана).

Женя была не просто обманута большим воображением троюродной племянницы, но еще и оказалась в неудобном положении перед двоюродным братом — все-таки она обвиняла его в серьезных вещах. Теперь она ждала визита Ляльки и, выслушав очередные ее излияния, рассказала о том, что знает всю правду. Ложь в этом рассказе тоже детская, как и в рассказе «Брат Юрочка», но уже определенно более жестокая, похожая на ложь взрослых, которые всегда не прочь заплести очередную интригу просто так, чтобы позабавиться.

«Явление природы» — ложь четвертая — про поэзию. Автор заранее настроил нас на то, о чем будет идти речь в этом рассказе, кто оказался обманутым и кто обманщиком. Как и в предыдущих рассказах, начиналось все совершенно безобидно: со случайного знакомства (затем переросшего в дружбу) пожилой профессорши Анны Вениаминовны и молодой девушки Маши. Анна Вениаминовна читала Маше стихи, иногда даже, бывало, свои, которые Маша прилежно записывала в тетрадь. Так продолжалось около полугода, пока пожилую профессоршу не увезли в больницу с тяжелейшим сердечным приступом. На четвертое посещение Маша узнает, что бабушка ее ночью умерла. Прошли похороны, от Анны Вениаминовны осталась память и тетрадь с ее стихами. На сороковой день после похорон, когда друзья и коллеги Анны Вениаминовны собрались на поминки, Маша, пересиливая свою застенчивость и скованность, принялась читать стихи, которые считала произведениями Анны Вениаминовны. Бывшая аспирантка Анны Вениаминовны, уже пожилая Женя, завела разговор с Машей и объяснила ей, что на самом деле это не стихи Анны Вениаминовны. И тут Маша поняла, как глупо она выглядела перед всеми этими людьми. Вопросом о том, зачем пожилая, интеллигентная профессорша Анна Вениаминовна выдала стихи великих поэтов за свои, задалась и Женя, когда уже шла домой: «Может быть, Анне Вениаминовне захотелось хоть единожды в жизни ощутить то, что переживает и великий поэт...» [3; 67].

Следует отметить, что если в предыдущих проанализированных рассказах главная героиня Женя сама оказывается обманутой, то в этом рассказе уже, став намного старше и мудрее, она становится «разоблачителем» обмана и, кроме того, уже совсем по-другому на него реагирует. Говоря о лжи в этом рассказе, можно сказать, что здесь она уже типично мужская — это сознательная игра, мистификация, художественный акт, продуманный и разыгранный Анной Вениаминовной. А Маша оказалась его невольной участницей.

Ну и, наконец, ложь пятая — чистая, как и следовало ожидать, правда, в рассказе «Счастливый случай». Повзрослевшей, бросившей академическую науку (а именно недописанную монографию и незащищенную докторскую диссертацию) и ушедшей работать на телевидение Жене поступило предложение написать сценарий для документального фильма про русских проституток в Швейцарии.

Первая встреча и разговор с падшей женщиной — Тамар из Харькова — оказались достаточно интересными. Она рассказала Жене историю своей жизни: отец — капитан, погибший при взрыве на судне в Севастополе, мать вышла замуж за другого, а он оказался садист — из дома ушла, когда ей не было еще и четырнадцати. Здесь нашла себе жениха, швейцарского банкира. Женя поспешила ей посочувствовать, и тем самым подвигла Тамар на еще большую откровенность. В результате этого оказалось, что она вовсе «не Тамар, а Зина. И не из Харькова, а из заводского города Рубежное Харьковской области, с химзавода, и мама была не золото, а рабочая с производства, пьющая мать-одиночка...» [3; 78]. Потом — Лада, Аэлита из Риги, Эмма из Саратова, Алиса из Волхова и Алина из Таллинна. И у всех — одна и та же история: папа-моряк, отчим-изверг, несостоявшаяся свадьба в России, жених-банкир и подруга Люда из Москвы, у которой все так хорошо сложилось. Теперь целью Жени было познакомиться с этой самой Людой из Москвы.

История Люды оказалась отличной от всех остальных: приличная семья, дедушка профессор, почтенные родители, нет изнасилования в детстве, институт с отличием, счастливый брак с однокурсником, выезд на работу за границу. Муж ушел к мужчине, нервный срыв — потеряла работу, пошла в стриптиз. А потом встретила Альдо, в общем, устроила жизнь удачно. А в пьяной откровенности все перевернулось почти с точностью до наоборот. В самом начале главная героиня воспринимает в принципе как невинную, безысходную и глупую ложь рассказы семи падших женщин, оказавшихся (якобы не по собственной воле) за границей. На самом деле у сверхистории, которую рассказывали все девушки, оказалось, есть «хозяйка» — Люда из Москвы (на самом деле Зоя из Тулы). В итоге этот дешевый обман на поверку оказывается кристально чистой правдой.

Как уже было отмечено, реакция главной героини на ложь и обман разная — то она верит во все небылицы («Диана», «Конец сюжета»), то старательно пытается анализировать это вранье (в рассказе «Счастливый случай»), то оказывается невольной разоблачительницей чужой лжи («Явление природы») или просто смеется над ней (рассказ «Брат Юрочка»).

Далее рассмотрим рассказы, которые были включены в книгу 2005 года, но были опубликованы автором ранее (в 2004 году). Следует отметить, что тема обмана в этих рассказах, заявленная в предисловии автором как сквозная в сборнике, не является центральной. Примечательно, что эту часть «Сквозной линии» начинает рассказ «Второе лицо», который был включен в публикацию произведений в 2002 году под общим названием «Второе лицо».

«Второе лицо» — рассказ о вдове Евгении Николаевиче, который пишет завещание и не может определиться с наследником. Вся проблема излишней подозрительности заключалась в специфике его прежней деятельности — раньше он работал прокурором. Но, оказавшись на вершине власти, «он крепко задумался — и остановился. Не то что его личный опыт, а как будто каждая клетка мозга и крови вопила — остановись! И он отступил на шаг, пропустил впереди себя одного умницу, потому что вроде как обнаружилась сердечная болезнь — кстати. И стал он вторым лицом. Как мудро это было! Все первые лица, все до единого, сгорели синим пламенем, кто на чем, по большей части и ни на чем, а он, со своей второй ролью, отсиделся, и пронесло» [3; 96].

Претендующих на огромное наследство прокурора «второго плана» оказалось двенадцать человек, но ни одного из них достойным он не считал. Исполнения завещания долго ждать не пришлось — вскоре Евгений Иванович скончался, причем тихо и совершенно неожиданно. А завещание было «коротким, как кинжальный удар. Все свое имущество, движимое и недвижимое, он завещал своему племяннику Козлову Александру Ивановичу целево — на организацию и содержание собачьего приюта» [3; 118].

И снова обман: сначала обманывали престарелого богача родственники (с целью отхватить большую часть имущества), а в итоге он обманул их ожидания. Но обман Евгения Ивановича определенно более жестокий, в сравнении с безобидной ложью огромного количества родственников.

«Женщины русских селений» — три женские судьбы в одной истории. Вдова Вера, разведенная Марго и любовница «по статусу» Эмма. Действие рассказа происходит в Нью-Йорке, куда давно эмигрировали Вера и Марго, и куда Эмма приехала в командировку. Вера и Марго стали дружить только после эмиграции, а Эмма с Марго дружили, когда Марго жила в Советском Союзе. Всех их

объединяет неудачная, несложившаяся личная жизнь. Но каждая из них в ходе действия рассказа отстаивает свое право на счастье и убеждает не столько подруг, сколько себя в правильности сложившейся ситуации и своего выбора. Так, например, описывает своего женатого любовника Эмма: «он потрясающий, и не важно, пьяный, трезвый. Он — то, что нужно каждой женщине» [3; 122].

Три женщины, три разные судьбы в одном пространстве в одно время. О лжи в речи героинь трудно говорить, так как разоблачения в итоге не происходит. Читатель только может догадываться о том, где героини солгали, а где нет. Но, тем не менее, можно сделать вывод, что даже если ложь и имела место в рассказах героинь, то была она нацелена на одно — для украшения, возможно, не очень сложившейся жизни. Ложь как следствие неудавшейся любви или вовсе ее отсутствия.

Сюжет рассказа «Цю-юрихь» прост: Лидия, главная героиня рассказа, мечтает уехать за границу и выйти замуж за иностранца. Начало исполнению заветного желания было положено: «К концу третьего дня из выставочного павильона вышел загорелый полненький мужчина, окруженный тонким сиянием, и сел рядом с ней» [3; 135].

Теперь предстояло иностранца к себе расположить. Так как особой красотой Лидия не выделялась и завлечь его было не чем, в ход пошел самый несправедливый, но гарантирующий благоприятный исход метод — обман. После недолгого времени знакомства Лидия позвала его в гости, приготовилась тщательно: «и приврать немного пришлось, дабы удивить: «Салфетка — в кольце серебряном, на вилке — монограмма немецкая. О-о! Готический шрифт, КаЭр. Да, Кристина Рунге, моя бабушка из Риги. Кристина Рунге — бабушка Эмилии Карловны. Значения не имеет» [3; 142].

Кроме того, в рассказе автор описывает еще один обман, но менее значительный для сюжета. Главная героиня и ее подруга и воспитательница Эмилия Карловна тщательно скрывают правду о своем прошлом. Это не центральное в повествовании, но, возможно, именно это качество и помогло выжить и Эмилии Карловне, и Лидии достичь своей заветной мечты. Автор намекает на то, что ложь, даже безобидная, все-таки может не только нести в себе отрицательное, но и оказывается полезной в некоторых ситуациях. Мечта сбылась — настал день, когда Лидия купила билет на поезд и уехала жить к Мартину в Цюрих. Ложь в этом рассказе не для украшения жизни, а как путь искания собственного «я», как средство приближения к своей заветной мечте. В принципе безобидная ложь, во имя своего собственного счастья.

Ничего не предвещало трагедии в отношениях студенческой пары Тани Соколовой и Андрея Орлова (рассказ «Орловы-Соколовы»). Они познакомились на вступительных экзаменах в институт и больше не расставались — не разошлись даже после нескольких аборт, даже наоборот, вышли из этой серии преград сплоченными. Собирались вместе поступать в аспирантуру. Как вдруг, по окончании института, выяснилось, что место в аспирантуре одно, а руководитель предпочел бы оставить Андрея. С этого и началось.

Андрей сдал вступительные экзамены в аспирантуру, Таня оформилась на работу в академический институт, сделала очередной аборт и собралась на юг. Перед этим подали заявление в ЗАГС. Но делу это не помогло. Затаившаяся обида Тани дала ход: уехав на юг, она больше не вернулась к Андрею Соколову. «В следующий раз они встретились через одиннадцать лет, на крымском берегу, в том же месте, куда приезжали в юности» [3; 181]. У каждого уже была своя семья — у него дочь, у нее — сыновья-близнецы. И теперь уже ничего нельзя было вернуть, а хотелось. Глупая обида Тани стала непреодолимым барьером. Андрей, который верил в их вечную любовь, был обманут. Главная героиня этого рассказа — Таня — своим необдуманным поступком, смысл которого заключался в обмане, разрушила свое счастье. И это уже никак нельзя сравнить с обманом ради украшения жизни. Из-за одного человека пострадали двое.

В рассказе «Зверь» Улицкая ставит проблему одиночества человека, проблему непонимания между людьми. В квартире главной героини Нины непонятно откуда появляется кот. Причем к хозяйке квартиры отношение у него однозначное — права на нахождение в квартире у него такое же, как и у нее самой. Через образ кота она показывает озлобленность сторон. Развязка и смысл этого рассказа раскрываются в конце, через сон Нины, после которого она понимает, что нужно было просто по-другому смотреть на жизнь и не видеть в поступках других людей только «темные стороны». Тема обмана в подтексте — наверняка, главной героине не раз приходилось прибегать к обману, как к средству соединения двух разных людей — матери и мужа.

Рассказ «Пиковая дама» — история старушки Мур. Она живет вместе со своей дочерью, известным профессором, Анной Федоровной, внучкой Катей и правнуками Леной и Гришей. Улицкая знакомит нас сначала со своей героиней Мур, а затем следуют страницы, посвященные её молодости

и зрелости, дополняемые воспоминаниями её дочери и самой Мур (прием ретроспекции в композиции рассказа).

Все воспоминания престарелой (в прошлом красавицы) Мур сводились к одному — ни о чем, кроме своих безумных романов, она не вспоминала. Кроме того, Мур стала причиной развода собственной дочери, причем у бывшего зятя остались не самые лучшие о ней воспоминания: «...настоящее чудо, как проклятье превращается в благословение. Это чудовище, гений эгоизма, Пиковая дама, всех уничтожила, всех похоронила...» [3; 227].

Само название «Пиковая дама» сразу наводит на ассоциации с роковой женщиной. Так и есть, в молодости Мур была очень красива, имела власть над мужчинами, вела бурную светскую жизнь, в старости — бесконечные воспоминания и полное равнодушие к окружающим. А еще желание повелевать и добиваться исполнения всех капризов. Старушка Мур страшнее «пиковой дамы» А.С. Пушкина: унижая слабых, кротких, добрых, тешит она своё властолюбие, капризничает, привередничает, равнодушная к собственным детям, внукам, живет только для себя. Людмила Улицкая крайнему эгоизму старой женщине противопоставляет людей, полных истинной любовью и терпением.

В рассказе «Голубчик» автор актуализирует «запретную» тему гомосексуальной любви. Это история трогательной мужской любви. Николай Романович, пятидесятилетний профессор античной философии, попадает в кардиологическое отделение городской больницы, где встречает «бледноватого отрока, сидевшего в белье и выглядававший из-за материнской спины белейшим лобиком со светлыми щеточками у основания бровей», и который «сразил профессора в самое его больное и порочное сердце» [3; 233]. Заветная мечта профессора — «вырастить себе возлюбленного» — обещала исполниться. Здесь и проявляется вся губительная сила обмана пожилого профессора: после его смерти Слава остался без «путеводителя», и это оказалось для него губительным фактором. Тема губительной любви и, как следствие, губительной лжи раскрывается в этом рассказе Улицкой, обнажающем греховность и противоестественность любовного чувства между мужчинами.

«Перловый суп» — три эпизода из далекого детства героини, детства, в котором была еще жива её мама («милая моя мамочка», как называла её тогда четырехлетняя героиня). В сложнейшее, страшное время 30-х годов, о котором свидетельствует кроваво-красная цифра XXX, три десятки, прочитанные маленькой девочкой как «ха-ха-ха», в столь страшное время мама девочки готова всем и всегда прийти на помощь. Тема обмана прослеживается только в одном эпизоде — перловый суп только деталь, промелькнувшая на заднем плане. Не задумываясь, мама бросилась помогать и лжепогорельцам. В то время как сосед по коммунальной квартире захлопнул свою дверь, не желая вмешиваться, мама спешила собрать для пострадавших хоть какие-то вещи и, конечно же, накормить бедную женщину, оставшуюся с семьей без крова, без денег, перловым супом. Узнав, что была обманута мошенницей, прихватившей с собой ковер соседа, она лишь искренне смеется над своей наивностью. В ней нет обиды на людей. Тема лжи в рассказе присутствует, но, как было заявлено нами в начале анализа рассказов, она не центральная.

Если говорить о единстве на уровне мотива, то здесь необходимо заметить, что в литературоведении мотивы могут выступать либо как аспект отдельных произведений или циклов, в качестве звена их построения, либо как достояние всего творчества писателя и даже целых жанров, направлений, литературных эпох, всемирной литературы как таковой. Один из выделенных нами мотивов перекликается со сквозной темой книги. Это мотив обмана и мотив правды (или разоблачения лжи) всех рассказов перекликается со сквозной темой в рассказах. В десяти из тринадцати рассказов сборника присутствует лексический уровень реализации мотива обмана. Это слова *обман*, *ложь*, *хитрость*, *неправда*, *вранье* и другие слова и их различные формы.

Слово «обман» и его формы (*обманища*, *обманул*, *обманула*, *обманывалась*, *обманывать*, *обманно*, *обмануть*) встречаются: в авторском предисловии на книгу (четыре раза), по одному разу в рассказах «Явление природы», «Счастливый случай», «Второе лицо», «Цю-юрихь», «Орловы-Соколовы», «Зверь», «Перловый суп» и два раза в рассказе «Пиковая дама».

Слово «ложь» и его формы (*лжи*, *лжец*, *лгуны*, *лгут*, *лживые*) встречаются в рассказах в следующем количестве: семь раз в рецензии на книгу, девять — в авторском предисловии, и по одному разу в рассказах «Счастливый случай», «Второе лицо» и «Пиковая дама». Слово «вранье» и его формы (*вранье*, *врать*, *врального (искусства)*, *врал*, *заврашаяся*, *врут*, *врушка*) и синонимы (*подозрительно*, *подозрение*, *заподозрить*, *оклеветают*, *неправдоподобно* и др.) — четыре раза в предисловии, десять — в рассказе «Брат Юрочка» и один раз в рассказе «Цю-юрихь». Слово «хитрость» и его формы (*хитроумный*, *хитрый*, *хитрая*, *ухитряясь*, *хитровата*, *хитрить*, *хитрей*, *ухитрилась*) встре-

чаются по три раза в предисловии и рассказе «Цю-юрихь», по два раза в рассказах «Орловы-Соколовы», «Второе лицо», «Зверь» и по одному разу в рассказах «Счастливый случай» и «Пиковая дама».

Мотив правды (в некоторых рассказах переходящий в мотив разоблачения лжи) в рассказах также выражается языковыми средствами. Например, форма слова «истина» — *истинная* встречается в рассказе «Брат Юрочка» один раз, в рассказе «Пиковая дама» — два раза, а в «Голубчике» — три раза. Само слово «правда» и его формы (*правдиво, правдивые*) встречаются в рассказах в таком количестве: пять раз в рассказе «Женщины русских селений», по четыре слова в рассказах «Брат Юрочка» и «Счастливый случай», три раза в рассказе «Конец сюжета», по два — в предисловии и в рассказах «Диана», «Второе лицо», «Зверь», «Голубчик», «Цю-юрихь». И по одному разу — в рассказах «Явление природы» «Орловы-Соколовы», «Перловый суп».

Из изложенного выше очевидно следующее: не во всех рассказах присутствует лексический уровень реализации мотива обмана и лжи. Но абсолютно во всех рассказах сборника есть слова, реализующие мотив правды как противопоставление мотиву обмана. Из этого можно сделать вывод, что даже если в рассказах не встречается лексического ряда, реализующего мотив и тему обмана, можно говорить о том, что мотив ушел в подтекст, как это происходит в рассказах «Голубчик», «Конец сюжета» и «Женщины русских селений». Но, тем не менее, тема этих рассказов, как и других рассказов сборника, — также ложь (центральная или нет).

Нами отмечено, что автор употребляет слова *обман, ложь* или *вранье* в рассказах, исходя из причины, истоков и целей этого явления. Для чего русские проститутки в Швейцарии придумывают такие шаблонные и неизобретательные истории (рассказ «Счастливый случай»), почему красавица, уже и без того наделенная совершенно феерической биографией, придумывает себе жизненную трагедию, которой у нее никогда не было (Айрин в рассказе «Диана»), почему некрасивая, но умная женщина, мечтающая выйти замуж за иностранца, организует шикарный ужин, который никак не сочетается с ее бедным жильем (Лидия в рассказе «Цю-юрихь») и т.д.? Потому что это вынужденные меры, не зависящие от желаний самих героев, а только от окружающей их действительности. Это своего рода способ защиты от угнетающих обстоятельств, это может быть мотивировано недовольством жизнью и нацелено на ее украшение, но автор называет это *обманом*. Если причина и цель этого явления заключаются в корыстных замыслах человека — как в истории с завещанием в рассказе «Второе лицо», с беременностью и замужеством Тани в рассказе «Орловы-Соколовы» или с воровством так называемых погорельцев в рассказе «Перловый суп», то автор обозначает это словом *ложь*. Полёт неудержимой детской фантазии — иначе зачем соседская девочка Наденька, совершенно равнодушно рассказывающая невероятные, но правдивые истории, так вдохновенно придумывает достоверную и прозаичную мелочь (рассказ «Брат Юрочка»)? По автору, это не обман и ложь, а простое безобидное *вранье*.

Мастер короткого рассказа — Л. Улицкая тяготеет в своем творчестве к цикличности. Ее произведения часто объединяются в единства. Исследуя рассказы Л. Улицкой, объединенные общим заглавием «Сквозная линия», мы пришли к следующим выводам. Тринадцать рассказов под общим заглавием «Сквозная линия» — это прозаический цикл, которому предпосланы авторская аннотация, играющая объединяющую роль, и предисловие, в котором автор оговаривает свое стремление дать художественное разрешение заявленной сквозной темы рассказов.

Целостность анализируемого нами цикла рассказов Людмилы Улицкой определяется сквозной темой обмана, лжи. Не менее важную циклообразующую роль в анализируемых рассказах Л. Улицкой играет и мотив «встречи и знакомства». В каждом рассказе цикла этот мотив реализуется, как словесно, так и сюжетно. Если реализацию мотива обмана и правды в рассказах мы анализировали на лексическом уровне, то мотив встречи и знакомства мы представим на уровне реализации его в сюжете. Объединяющим центром рассказов Людмилы Улицкой является мотив обмана и правды, знакомства и связанный с ним мотив встречи.

Список литературы

- 1 Александров Н. Чуда не произошло. «Люди нашего царя» Людмилы Улицкой / Н. Александров // Л. Улицкая. Люди нашего царя. — М.: Амфора, 2005. — С. 3–9.
- 2 Бавильский Д. Немного волхвы: Новая книга Людмилы Улицкой — всегда праздник / Д. Бавильский // Известия. — 2005. — 5 сент. — 10 с.
- 3 Улицкая Л. Сквозная линия / Л. Улицкая. — М.: ЭКСМО, 2005. — 305 с.

Л.Р. Шевлякова

Л. Улицкаяның «Сквозная линия»-дағы «өтірік/алдау» себептері

Мақалада «Сквозная линия» кітабына енгізілген көркем мәтіндерге мұқият талдау жасалған. Автор лирикалық және прозаикалық циклдену бойынша әдебиеттануда бар теориялық еңбектерді назарға ала отырып, егжей-тегжейлі түрлі деңгейде негізгі себептердің циклқұрушы функциясын сюжеттік-тақырыптық және лексикалық деңгейде анықтайды. Людмила Улицкаяның әңгімелерінің біріктіруші орталығы ретінде алдау, шындық, танысу мен кездесу себептері болып табылады. Олар мәтіннің ауызша деңгейлік циклінде де, сюжеттік деңгейінде де жүзеге асырылған. Кітаптың құрылымдық талдануы эпикалық цикл ретінде жіктеуге мүмкіндік беретін кітаптың жанрлық табиғатының шешімін қабылдауға жағдай туғызады.

Кілт сөздер: жанр, этикалық, цикл, себеп, Л. Улицкая, сюжет, өтірік, шындық себептері, құрылымдық талдау.

L.R. Shevlyakova

Motif of «lies/deception» to «Through line» by L. Ulitskaya

The article gives a rigorous analysis of literary texts included in the book «Through-line». Drawing on theoretical writings on poetry and prose cyclization the author details at the various levels reveals cycle-formative of the function of the main motives in their thematic and lexical levels of implementation. Integrity of the analyzed series of stories Ludmila Ulitskaya is determined by the recurrent theme of deceit and lies. Important cycle-formative element is and motivic structure works. Unifying center stories Ludmila Ulitskaya is the motif of deception and truth, experience and the associated motif of the meeting. These motives are realized in the texts as verbal and narrative levels. Analysis of the structure of the book allows to make a conclusion about the genre nature of the book that can be classified as the epic cycle.

Keywords: genre, epic cycle, motive, L. Ulitskaya, plot, motives of deceit, truth, structural analysis.

References

- 1 Aleksandrov, N. (2005). *Chuda ne proizoshlo. «Lyudi nasheho tsaria» Liudmily Ulitskoi [The miracle did not happen. «People of our Tsar» by Ludmila Ulitskaya].* Ulitskaya, L. *Liudi nasheho tsaria [People of our king].* Moscow: Amfora, 3–9 [in Russian].
- 2 Bavlisky, D. (2005). *Nemnoho volkhvy: Novaia kniha Liudmily Ulitskoi — vseгда prazdnik [Little magicians: a new book by Ludmila Ulitskaya is always a treat].* *Izvestiia — News*, September, 5 [in Russian].
- 3 Ulitskaya, L. (2005). *Skvoznaiia liniia [The through line].* Moscow: EKSMO [in Russian].

Уаң жи шияң, Пу хоңиан

ШҰАР Іле педагогикалық университеті, Құлжа, Қытай
(E-mail: 乌鲁木齐拜ub.j@163.com)**«Фоулсон сага» эпосы мен «Қобыланды батыр» жырындағы
неке-махаббат тақырыбы**

«Фоулсон сага» мен «Қобыланды батыр» жыры герман текті халықтар мен қазақ халқының уәкілдік сипатқа ие эпостық жырлары болып саналады. Мақала авторлары бұдан бұрынғы зерттеулерде онша көп сөз бола қоймаған әйелдер образын тілге тиек етеді де, оларды салыстыра зерттейді. Екі дастандағы әйелдер мейлі қоғамдық орны тұрғысынан болсын, немесе адал жар, қормал ана болуы тұрғысынан болсын бәрі де тамаша сомдалған образдар болып, оқырманды еріксіз өзіне баурайды. Екі жырдағы әйелдер образы арасы сонша шалғай, бір-біріне мүлде ұқсамайтын теңіз мәдениеті мен сахара мәдениеті аясында сомдала тұрса да, олардың тіршілік жағдайы негізінен ұқсас, олар алып тұлғалы батырлардың тасасында жүрген нәзік пенде ретінде төменетек деп қаралып, күң болудан, жәбір көруден құтыла алмайды.

Кілт сөздер: эпостық жыр, әйелдер образы, «Фоулсон сага», батырлық эпостар, «Қобыланды» батыр дастаны, кейіпкерлік салыстыру.

Германдар б.э.д. заманнан бұрынғы XX ғасырдан қазіргі жыл санаудың IV ғасырына дейін Балтық теңізі мен Скандинавия өңірінде өмір сүрген, тілі, мәдениеті, салт-дәстүрі бір-біріне жақын келетін ұлттардың ортақ атауы болып, бұл қауым бірталай ұлтты өз ішіне қамтиды да, олар кейін Еуропа құрлығының орта бөлігіне қарай бірте-бірте қоныс аударады. Олардың тілі үнді-еуропа тілдер жүйесі арян тармағына жатады. Бұл қауым бертінде дейін өздерін герман деп атамаған, әрі өздерін «бір тұтас ұлтпыз» деп те қарамаған. Ұлттардың үдіре қоныс аударуы заманында герман текті халықтар ішінен скандинавиялықтар, ағылшындар, вириссуряндар, немістер дербес ұлт ретінде бөлініп шығады. Бұл мақалада осы қауымдар жалпылай герман текті халықтар деп аталады. Герман текті халықтардың уәкілдік сипатқа ие эпостық жырларынан «Беолф жыры», «Хильдебранд жайлы жыры», «Нибелунг жайлы жыры», «Фоулсон сага жыры», «Ниорт сага жырын» атауға болады. Мейлі «Беолф жырындағы» бас кейіпкер Беолфтің қартайған шағында семсерін серт ұстап от шашатын алып айдаһармен айқасқан шақтағы айбынды да азапты бейнесі болсын, немесе «Хильдебранд жайлы жырындағы» әкелі-балалы Хильдебрандтың жекпе-жекке түсердегі қасіретті зары болсын, не «Нибелунг жайлы жырындағы» Кримхильданың, сүйген жігіті үшін өш алған кезіндегі мұңға толы кек жыры болсын, иә «Фоулсон сагадағы» талақ болған Белленхильдтың қолынан келген бар амалды істеп, өш алған кезіндегі толқулы көңіл-күйі, тіпті, «Ниорт сагадағы» жәй бұқарадан шыққан «заң атқарушы» Кримхильд отбасының өртеліп кеткендегі аянышты трагедиялық халы болсын — бәрі-бәріде Еуропадағы герман текті ұлттардың сырлы да сиқырлы теңіз мәдениетінен бізге жеткен көркем белгілер болып саналады.

Қазақ халқы — тарихы ұзақ ұлт болумен бірге, сырлы да ғажайып жыраулық дәстүрді жалғастырған көшпенді ұлттардың бірі. Қазақ халқында әр түрлі тақырыптағы, әр түрлі жанрдағы бірнеше жүзден астам эпикалық және лирикалық дастандар бар, бұл дастандар қазақ ауыз әдебиетінің ең жоғарғы өресіне уәкілдік етеді. Бұлардың ішінде ерекше көзге түсетіні батырлық эпостар мен жырлар, ал батырлық эпостардың ішінде «Алпамыс», «Қобыланды», «Қамбар батыр», «Ер Тарғын», «Арқалық», тағы басқа уәкілдік сипаттағы дастандар есептеледі. Мейлі «Алпамыс» дастанындағы Алпамыс пен қалмақ ханы Қараманның бетпе-бет шайқасындағы жарқылдаған қару-жарақ болсын, немесе «Қобыланды батыр» дастанындағы Қобыланды батырдың қаруын ойната майданға шығып, талай құрыш білекті жеңіп, сұлу жарға қолжеткізген кездегі салтанатты сәттері болсын, не «Қамбар батыр» дастанындағы Қамбардың тоқсан үйлі бейуаз бұқараны бір өзі асырай алған кездегі көңілді шақтары болсын, иә «Ер Тарғын» дастанындағы күшті жауды жеңіп, ауыр жаралы болған Тарғынға опасыздық жасаған ру басылардың оны иен далаға жалғыз тастаған кездегі қайнаған кегі мен ызғарлы бейнесі болсын, немесе «Арқалық батыр» дастанындағы Арқалықтың ақсүйектердің зорлық-зомбылығы салдарынан ауыр азап тартқан бейуаз халықтың еңсесін көтеру жолындағы лапылдаған адалдығы мен қайтпас қайсарлығы болсын — бәрі-бәрі де қазақ халқының ежелгі сахара мәдениетінен бізге жеткен көркем де таңғажайып жәдігерліктер деп есептеледі.

Батырлық дастандарды сөз еткенде, батыр мен қарсы жағының қиян-кескі шайқасы еріксіз еске келеді. Десе де, бұл мақала герман текті халықтар мен қазақ халқының батырлық дастандарын ендік бойынша салыстыра зерттеуде, батырлар мен батырлықты емес, қайта осыған қатысты мамандар ерекше көңіл бөле қоймаған — әйелдер образына баса назар аударылады, сондай-ақ оны батырлық дастандарды танудың тағы бір ашылмаған қыры деп қарайды. Герман текті халықтар мен қазақ халқының батырлық дастандары аса көп, сондықтан біз бұл арада «Фоулсон сага» мен «Қобыланды батыр» дастанын талдау объектісі етіп аламызда, түймедейден түйедейді көрсету жолымен, теңіз мәдениеті мен сахара мәдениеті аясында өмір сүрген, әрі сом тұлғалы қас батырлардың тасасында қалып қойған сұлу да нәзік әйелдердің тағдыр-талайындағы үлкен ұқсастықтар мен болмашы парықтарды сығымдай шешіп көрсетуге құлшынамыз.

«Фоулсон сага» мен «Қобыланды» жеке-жеке герман текті халықтар мен қазақ халқының уәкілдік сипатқа ие ең танымал дастандары болып, осы салада еңбектеніп жүрген мамандар мен әуесқойлардың ол дастандары білмейтіні кем де кем, десе де айтар ойымыздың өрісі болуы үшін, ең әуелі екі дастанның қысқаша мазмұнын таныстырып өтеміз. «Фоулсон сага жырында» Фоулсон әулеті мен Жуис әулеті арасындағы асыл қазынаға кім қожа болуы жолындағы қиян-кескі күрес әл-қисса етіп алынады да, олар әулеттер ортасындағы кіршіксіз махабат пен сұрқия өшпенділіктен туындаған шиеленісті уақиғалар тізбектеле баяндалады. Жырда Фоулсон әулетінен шыққан батыр Сигорд Жуис әулетіне көмектесіп, от шашатын айдаһарды өлтіріп, асыл байлықты алып шығады, бірақ оның ниеті бұзылып, бұл байлыққа мәңгі өзі ие болуға ұрынады, сөйтіп Сигорд бұрынғы ғашығы Булленхильданы тастанды етіп, Жуис әулетінің сұлу қызы — Гудрунмен үйленеді. Ал талақ болған Булленхильда өш алуға бекиді, ол алуан түрлі сұрқия әдіспен Гудруннің ағасы — Куннарден үйленеді, кейін оны қайрап салып Сигордты өлтіреді. Осыдан соң Булленхильданың ағасы Ғұндар патшасы — Аттила (Еділ патша) Жуис әулетінің асыл қазынасын қолға түсіруге ұрынады. Сигорд өлгеннен кейін Аттила Гудрунды зорлықпен әйел етіп алады, сондай-ақ асыл қазынаға ие болу үшін Куннарды қастандықпен өлтіреді. Ағасы Куннардың кегін алу үшін Гудрун Аттиланы, одан туған өз баласын қоса өлтіреді де, ең соңында, өзін-өзі мерт қылып, тыным болады.

Ал, «Қобыланды батыр» дастаны қазақтар мен қалмақтар ортасындағы қанды соғысты әл-қисса етіп алады да, Қобыландының аруақ қолдап, ғажайып дүниеге келуінен, есейіп-ержетіп, алып батыр болғанға дейінгі басынан кешкен қайғы мен шаттыққа толы өмірін баяндайды. Жырда ұрпақ көрмей «қубас» аталған Тоқтарбай қарияның мал-мүлкін шашып, құдай-аруақтан бала тілеп жалбарынуы, ақыры бір ұл, бір қыз көруі, Қобыландының 12 жасқа келгенше көптеген батырларды жеңгені, кейін Құртқаны жұбайы етіп алғаны, Құртқаның бар зейінімен Қобыландының жан серігі Тайбұрылды бағып өсіргені, кейін Қобыланды жат ниетті Қараманның желіктіруіне түсіп, әйелі Құртқаның ақылын тыңдамай бабына әлі жете қоймаған Тайбұрылды мініп жорыққа аттанғаны баяндалады. Қобыланды алғашқы шайқаста Қазан батырды жеңеді, бірақ келесі қалмақ ханы Көбіктімен болған шайқаста жеңіліп, Қараман екеуі қолды болып, абақтыға жабылады. Абақтыда жатқанда Көбікті ханның қызы Қарлыға Қобыландыға ғашық болады да, өз әкесі мен туған ағасын өлтіріп, ол екеуін құтқарып, Қобыландыға еріп қашады. Қобыланды ауылға келген соң өзі жорыққа кеткенде ауылын жаулап алған Алшағыр ханды жеңіп, ата жұртын, елін, әйелі Құртқаны жау қолынан құтқарады. Көп шыйырды басынан өткерген Қобыланды ақыры Қарлығаны да әйелдікке алады.

*1 Берген сертте тұрмау — қатыгездік тақырыбы аясында сомдалған
әйелдер образындағы ұқсастық пен парық*

Қатыгездік пен мейірімсіздік көптеген ұлттардың батырлық жырларында үнемі кездесіп отыратын тақырып болып, оны нақтылай, біз тілге тиек етіп отырған екі дастан тұрғысынан алып айтсақ, бұл тақырып басқа дастандардағы сияқты батырлық ерлік тақырыбына тәуелді, қосалқы тақырып ретінде көрініс береді, десе де дастанның едәуір көп бөлегін иеленеді. «Фоулсон сага» жырында бұл тақырып тіпті оқиға желісін дамытудың шешуші түйіні ретінде жарыққа шығады. «Фоулсон сага» мен «Қобыланды» батыр дастандарындағы осы қосалқы тақырып аясында сомдалған әйелдер образы аса кемелді болып, адамды сұлулығымен өзіне баурайды. Теңіз мәдениеті мен сахара мәдениетін артқы көрініс еткен бұл кейіпкерлердің әрқайсысы өз алдына дара тұлға бола тұрса да, олар ерлердің тосын зорлықты қатыгездігі алдында қашанда ұқсас ыңғай танытады, олардың бойындағы бұл ұқсастықтың мәдени негізін ашып көрсету, бүгінгі таңда біз қалам тербеп отырған теңіз мәдениеті мен сахара мәдениеті сынды екі үлкен мәдениеттің ішкі өзегіндегі тылсым сырды тануда кем болса болмайтын тұрғы есептеледі. «Фоулсон сагадағы» Сигордтың ауыр қасіретіне,

Булленхильданың өш алуға бекіп, қарсы жағының жанын алуға дейін барған жауыздығына бетпе-бет келгенде, жырдағы махаббат пен сүйіспеншіліктің қаншалық терең, қаскүнемдік пен өшпенділіктің қаншалық өткір екенін көре аламыз. Мұндағы қаскүнемдік пен өшпенділік әмсе тарихтан бері әрқандай адамды түршіктіріп, төбе шашын тік тұрғызып келгені айдан анық. Ал «Қобыланды» дастанында да ұқсас әйел заты — Қарлыға өзінің тұған әкесі мен ағасын өлтіріп, Қобыландымен бірге қашады, бұған бола күзетшілерді қоян жүрек, үй күшік, топас жандар деп кінәлауға болмайды. Ал Қарлыға әкесі мен ағасын өлтіруді жоспарлаған кезде өзіне ешқандай идеялық тосқауыл қоймайды. Бұл жайлы дастанның кейбір варианттарында жыршылар мүмкіндіктің барынша сахара мәдениетіне біршама үйлесетін түсініктемелер жасайды, яғни Қарлығаның шешесі жас кезінде барымта болып келген қазақтың қыпшақ тайпасының қызы, ол өлер алдында Қарлығаға «сөзсіз кегінді ал, онан соң бір Қыпшақтың етегінен ұста» деп өсиет қалдырады. Біздің байқауымызша, бұл кейін қосылған түсінік, бұл арада оны талқылап отырмаймыз. Десе де осыдан кейін ешкім ойламаған тағы бір ғажап уақиға туындайды, яғни Қобыланды жол үстінде өзін құтқарған Қарлығаны сауға ретінде үзеңгілес досына тарту етеді. Ең аянышты жері, Қобыландының әйелді қолжаулық, достықты адалдық деп қарауына байланысты, Қарлыға ең болмаса Қобыландыға жәй күң де бола алмай, жападан-жалғыз белестегі аядай күркеде тіршілік етіп, күндіз-түні омырауын жаспен жууы болып табылады. Қобыландының қорлауына дөп келгенде жөн-жосық білетін Қарлыға өмір бойы армандаған сүйген жарының қайта оралуынан басқа ешнәрсе ойламайды, ол Булленхильда сияқты тар өрісті тәсіл де қолданбайды. Сахара мәдениеті аясында өмір сүрген әйелдерге қарағанда, теңіз мәдениеті аясында өмір сүрген әйелдер біршама ашық, еркін болады, керісінше, сахара мәдениеті аясында өмір сүрген әйелдер біршама бұйығы, тұйық болады. Міне, бұл Булленхильда мен Қарлығаның ұқсас қиындыққа тап болған кезде, оны шешу тәсілдерінің парықты болуы себебі болса керек.

Бұдан сырт әйелдердің қоғамдық орны мен отбасындағы орны туралы сөз қозғасақ, «Фоулсон сага» жырлаған дәуірде герман текті халықтарда әйелдердің қоғамдық орны, «Қобыланды батыр» жырындағы дәуірдегі қазақ әйелдерінің қоғамдық орнына қарағанда, жоғарырақ болған. Мәселен, «Германия естеліктерінде»: «(Ерлер) әйелдерге елеусіз қарамаңдар, олармен жұмыс туралы ақылдасыңдар, олардың пікіріне құрмет етіңдер», — деген сөйлемдер кездеседі. «Фоулсон сагадағы» әйелдерге назар салсақ, олардың пікірі, шынында, құрметке ие болады, тіпті, ерлер әйелінің бір-екі ауыз желіктіру сөзіне бола, қолына қасап пышақ алып, қарындасының күйеуін өлтіреді. Қазақ халқының дәстүрлі мәдениетінде әйел ердің меншікті мүлкі есептеледі, ол күйеуі өлсе де, басқа жакқа кете алмайды, әменгерлік салты бойынша күйеуінің аға-інілеріне, немесе ру ішіндегі өзге туыстарына төсек жаңғыртады. «Қобыланды» дастаны тұрғысынан қарасақ, сол кездегі қазақ әйелдерінің қоғамдық орнының төтенше төмен екенін байқай аламыз, яғни әйелі жаксы ниетпен күйеуіне қатерлі жорыққа бармау жөнінде нәсихат айтса, күйеуі оны қате түсінеді, тіпті, әйелді мерт қыла жаздайды. Осы арада түсінік бере кететін бір мәселе, Булленхильда ғұндардың қызы делінгенімен, автор исландиялық жазушы, мұндай жазушылар қажет болса болды, тарихта өткен славяндарды, галлиоларды, римдықтарды шығармасына келсін-келмесін кейіпкер етіп кіргізе береді, ал олардың дәстүрлі мәдени бояуын аршып тастайды, сондықтан «Фоулсон сага» баяғысынша герман текті халықтардың теңіз мәдениетін арқау еткен батырлық дастаны есептеледі.

Бұл екі эпостағы маңызды екі әйел кейіпкер — Гудрон мен Құртқа ұқсас түрде тағдыр тәлкегіне ұшырайды. Сигордтың Гудронмен некеленуі Жуис әулетінің асыл байлығы үшін еді, Аттилань Гудронды зорлап иеленіп алуы да, Жуис әулетінің асыл байлығына дәмеленуден болатын. Демек, Сигорд пен Аттила Гудронды сүймейді, олардың мақсаты асыл байлықты қолға түсіру. Ал, Жуис әулеті жөнінен алғанда сол кездегі Гудронның Сигордпен үйленуі асыл байлықты қорғап қалу үшін болса, сол сияқты жалт бұрылып ғұндар патшасы Аттиламен үйленуі де асыл байлықты қорғап қалу үшін болатын. Тағдырдың тәлкегі оны ұзақ күндер мен түндерде көз жасын көлдете отырып, жауыз тағылармен төсектес болуға, олар үшін ұл-қыз туып беруге мәжбүр етеді. Тағдырдың тәлкегі мұнымен аяқталмайды, қайта дәстүрлі кек алу салты оны одан ары жетелейді, сонымен бұл бейшара әйел Аттилань және одан тұған өз баласын өлтіреді. Ашыққан жолбарыс та өз баласын өзі жемейді ғой, ал мына Гудронның қасап пышағын қолға алып, өз баласын өзі өлтіруі, шынында төбе шашты тік тұрғызатын қандай аянышты көрініс десеңізші! Осыдан кейін Гудрон аянышты уақиғаны одан ары жалғастырып, өзін-өзі өлтіріп тыным табады. Бұдан сол заманда қаншалаған әйелдер оның тағдырын қайталағанын мөлшерлеу қиынға соқпаса керек. Гудронмен салыстырсақ, Құртқаның тағдыры да тым шіркін-ай емес еді, ол Қобыландының жорықтағы олжасы еді, аты Қобыландының

әйелі болғанмен, заты күнмен тең болатын. Құртқа болашақ жорықта жеңілімеуі үшін, Қобыландының тұлпарын бар зейінімен баптайды, бірақ жаман ниетті серіктерінің күшкіртуімен, ол әлі бабына келе қоймаған тұлпарды мініп жорыққа аттанбақ болады, ал, Құртқа жөнін айтып жолын тосады, жат ниеттілердің қайрауында Құртқаның шын ниетін қате түсінген Қобыланды ашу шақырып, оны өлтірмек болады, Құртқа зерделі әйел болмағанда күйеуінің бұзық серіктері мерт қылар еді. Нәтижесінде, Құртқаның айтқаны келіп, бұғанасы қатпаған жас тұлпар босандық танытып, Қобыланды шайқаста жеңіледі, зынданға жабылады. Күйеуі қайта оралып, тағы бір әйел алғанда, ол күндестігін ішіне жасырып, оған жаңа үй тігіп береді, сөйтіп, бұл әйелдерге тән асыл қасиет деп саналады. Ал, Булленхильд мен Қарлығаға назар аударсақ, олардың қоғамдық орны салыстырмалы түрде орнықты, бірақ бұл неге тұрмақ? Оларда бәрібір еркектердің қолжаулығына айналады, басқалардың зорлап таңған намысы оларды тіпті де аянышты тағдырға ұшыратады. Демек, бұл эпостарда жырланған тарихи дәуірде жасаған әйелдер, мейлі теңіз мәдениеті аясында болсын, немесе сахара мәдениеті аясында болсын, қашанда төменетек немесе» «екінші жыныс» деп қаралған, олардың тағдырында ешқандай парық болмаған.

*2 Ерте тұрып кеш жататын, еңбегі еш болған әйелдер тақырыбы
аясында сомдалған образдардағы ұқсастық пен парық*

Берері көп, алары аз әйелдер тақырыбы мен қамқор ана, адал жар тақырыбы басқа ұлттардың батырлық дастандарындағы сияқты, батырлық ерлік тақырыбына тәуелді, қосалқы тақырып ретінде көрініс береді. Бұлардың ішінде берері көп, алары аз әйелдер тақырыбы салыстырмалы түрде жалаң, оқиға желісі қарапайым болады да, ондағы әйелдердің бәрі батырлар үшін тегін бодау беретін, ырықсыз, бағынышты орында өмір сүреді. Ал адал жар, қормал ана тақырыбының оқиға желісі бұған қарағанда әлдеқайда күрделі, бейнелеу әдісі жағынан да парықты болып келеді. Біз тілге тиек етіп отырған екі дастан тұрғысынан алып айтсақ та жағдай дәл осындай. Адал жар, қормал ана тақырыбы «Қобыланды батыр» жырында едәуір көлемде сүреттелсе, ал «Фоулсон сага» дастанында тым мардымсыз суреттеледі, мейлі қалай болса, солай болсын, бұл түйін әйел заты «екінші жыныс» деп қаралатын дәуірде адамдардың тек әйелдерден ғана адал жар, қормал ана іздейтіндігін көрсетеді. «Герман естеліктері» атты кітапта ежелгі герман текті халықтардың адал жар, қормал анаға қоятын талаптары: «Қыз беті ашылмаған күйде некеленуі, күйеуіне адал болуы керек, олардың тумай қоюына, сәбилерді өлтіруіне болмайды, олар күйеуімен бірге жапалы еңбек етіп, қиындықты бірлікте жеңуі, өзара көмектесуі керек», делінеді. Ал, «Қобыланды» дастаны жырлаған заманында қазақ халқының адал жар, қормал анаға қоятын талаптары да, әйелдердің «күйеуіне опадар болуы, ата-енесін құрметтеуі, күйеуімен бірге ұрпақ тәрбиелеуі» сынды мазмұндарды қамтитын. Демек, бұл талаптар арасында үлкен парық жоқ. Сондықтан «Фоулсон сага» мен «Қобыланды» дастанындағы адал жар, қормал ана тақырыбын зерттеу бұл дастандарды зерттеуде аттап өтуге болмайтын мазмұн есептеледі, әрі бүгінгі қоғам белгілеген адал жар, қормал ана өлшемдері тұрғысынан, әйелдердің ерлер құқығы аясында қалай өмір сүруі керектігі мәселесін, яғни әйелдер армандаған бағыныштылық салдарынан қасіретке ұшыраудан құтылу жолдарын, табуға болады деп қараймыз.

«Фоулсон сага» дастанында Булленхильд және Гудрон сынды екі әйел образы бар, Булленхильд дастандағы бас кейіпкерлердің бірі Сигордтың бұрынғы қалыңдығы, ол тастанды етілген соң, тағы бір бас кейіпкер Куннарға әйел болады. Гудрон бұрын Сигордтың әйелі еді, күйеуі өлген соң зорлықпен тағы бір бас кейіпкер — Аттиламен некеленеді. Бұл кейіпкерлерге адал жар, қормал ана өлшемі тұрғысынан талдау жасауда, біз әуелі Булленхильданы тілге тиек етеміз, эпоста бұл кейіпкер адамдар белгіленген адал жар, қормал ана категориясынан белгілі дәрежеде ауытқыған әйел түрінде көрінеді, әсілі Куннардың әйелі ретінде, ол Жуис әулетінің асыл байлығын жан-тәнімен қорғауы керек еді, бірақ ол кейінгі күйеуі Куннарды қайрап салып, асыл байлықты қорғап келген Сигордты өлтіртеді. Әрине, Сигорд Булленхильданы тастанды етіп, ұятқа қалтырған адам болатын, осы өшпенділік оны Сигордты өлтіруге итермелейді. Булленхильда трагедиясы жай көзбен қарағанда махаббаттан туындаған өшпенділік сияқты сезіледі, десе де, Сигордтың өліміне байланысты кейінгі трагедияларды оқығаннан кейін, оның астарында төркінің мүддесін қызғыштай қорғау мақсаты тұрғанын байқау онша қиын емес. Демек, Сигорд өлсе, Жуис әулетінің ұрпағы Куннар үшін, Жуис әулетінің асыл байлығын қымқырып алуды мақсат еткен жемтікестердің біреуге азаяды.

Ежелгі герман текті халықтар мәдениетінде қандастық қатынас құдандалық қатынастан жоғары тұрған, бұл жағдай тағы бір әйел образ Гудрон трагедиясынан айқын көрінеді. Гудрон, мейлі

Сигордпен немесе Аттиламен некеленсін, мұның бәрі Жуис әулетінің мүддесін қорғау үшін болатын. Адал жар, қормал ана тұрғысынан ежелгі герман текті халықтардың әйелдер образына талдау жасағанда, қандастық мүдденің құдандалық мүддеден мүлдем жоғары тұратынын аттап өтуге болмайды, дегенмен бұл мәселені сөз еткенде ерлі-зайыптылар арасында қандастық қатынас болмайды, тек олардан туған ұл-қыздар арасында ғана қандастық қатынас өмір сүреді дейтін тағы бір аксиома пайда болады. Қысқасы, ежелгі герман текті халықтар мәдениетінде қыздың төркін жағымен болған әке мен қыз сынды қандастық қатынасы, күйеуі жағынан болған шеше мен бала сынды қандастық қатынастан жоғары тұрған. Демек, қоғам, бір жағынан, әйелдердің адал жар, қормал ана болу категориясына бойұсынуын талап етсе, енді, бір жағынан, әйелдердің төркін жағынның мүддесін бәрінен жоғары қоюын талап еткен. Сондықтан адал жар, ардақты ана болу сынды бұл мәдениет ежелгі герман текті халықтардың эпостық дастандарында мүлде қосалқы орында баяндалған. Кісіні қайран қалдыратын жері, әйелдердің күйеуімен ертелі кеш дәмдес, тұздас бола отырып, он ай омыртқасын үзіп перзент сүйе отырып, қасірет пен жапа-машақатты ортақ арқалай отырып, төркін жағының мүддесін бәрінен жоғары қою қысымнан құтыла алмайтындығы. Осылай болғандықтан, «Фоулсон сага» дастаны пайда болған өңір мен дәуірде әйел заты ұқсамаған күштердің қысымы астында өмір сүруге мәжбүр болған, яғни өзінің күйініші мен сүйініші, төркін жағының мүддесі, ұзатылып келген жерінің мүддесі, сондай-ақ қоғам белгілеген өлшем қатарлылардың шектеп-тежеуіне ұшырап отырған, міне, бұдан сол дәуірдегі әйелдердің от пен су арасында өмір сүріп келгенін көруге болады. Булленхильда төркін жағынның қандастық мүддесіне шырмала отырып, өзінің күйініші мен сүйініші, төркін жағының мүддесі, күйеуі жақтың мүддесі, сондай-ақ қоғам белгілеген ереже сынды мәдениет аясынан үйлесімді жол іздейді, ең соңында, трагедиялық жолға қалай кіргенін өзі де сезбей қалды. Енді бір әйел кейіпкер Гудрон да осыған ұқсас түрдегі мәдениет аясынан үйлесімді жол іздей жүріп, трагедиялы өмірге кіріптар болады. Ол бейне Булленхильда секілді төркін жағының мүддесін ең жоғарғы орынға қояды, төркін жағы оны Сигордқа ұзатса, Аттилаға ұзатса, Аттилаға тие береді, ең соңында төркін жағының қандастық кегін қайтару үшін күйеуінің және өз баласының жанын алып, өз өмірін де мерт қылып, жарық дүниеге қош айтады.

«Қобыланды батыр» дастанында да Құртқа мен Қарлыға сынды екі әйел образы бар, олар Қобыландының некелі әйелдері, Құртқа Қобыландының олжаға түсірген әйелі болса, ал Қарлыға өз әкесі мен ағаларын өлтірудей ауыр құн төлеп, өз ерікмен Қобыландыға еріп келген әйелі болатын. «Қобыланды» дастанындағы бұл әйел образдарды сол кездегі қоғам белгілеген категорияға үйлесетін адал жар, ардақты ана деуімізге әбден болады. Бұлай деуіміздің себебі, сахара мәдениетінде әйелдердің ерлерге бағыныштылығы тіпті де ауыр болатындығына байланысты болса керек. «Қобыланды» дастаны пайда болған өңір мен дәуірде әйелдер әр түрлі күштердің қысымына ұшырап отырады десе де, оларды «Фоулсон сага» дастанындағы әйелдер ұшыраған қысыммен салыстырғанда біршама жеңіл деуге болады, себебі шөбі шүйгін, суды тұнық далада бытырай қоныстанып, жеті су аттап, жеті әулет өткізіп барып қыз алысатын қазақ ұлты әйелдерінің төркін жағының мүддесін ойлауға мұршасы да жетпейтін, олардың көз алдында тұратын ең басты мәселе күйеуінің көңілін табу, ұзатылып барған рудың мүддесін ойлау, қоғам белгілеген қағидаларға қарсы келмеу, сондай-ақ өзінің күйініші мен сүйініші сынды мәдениет аясынан үйлесімді жол табу ғана болатын. Демек, «Фоулсон сагадағы» әйелдер төркін жағының мүддесін бірінші орынға, өздерінің күйініш-сүйінішін екінші орынға қойса, ал «Қобыланды» дастанындағы әйелдер күйеуін сыйлауды бірінші орынға, өзінің күйініші мен сүйінішін екінші орынға қояды. Теңіз мәдениеті аясындағы сомдалған Булленхильда қорлыққа төзбейді, тіпті, кісі өлтіруге дейін барады, ал сахара мәдениеті аясындағы сомдалған Қарлыға Қобыландының өзіне қайта бет бұруын үнсіз күтеді, сүйген жарының еркіне құрмет етеді, өзінің тасқындаған күйініші мен сүйінішіне төтенше сабырлы ұстанымда болады. Қысқасы, ұстаған орны салыстырмалы түрде тұрақты болуына байланысты, Құртқаның түрлі қоғамдық қатынастарды біржақты етудегі тәсілі: күйеуіне мүлтіксіз құрмет етіп, өз күйініш-сүйінішін бір жаққа қайырып қоюы болады. Демек, қазақ халқының ежелгі эпостарындағы адал жар, ардақты ана болуды әйелдер өз еркін құрбан етуге айырбастап алса, герман текті халықтардың ежелгі эпостарындағы әйелдер де адал жар, ардақты ана болуды өз еркіндігін сақтап қалуға қарсы тұратын жол деп қарамайды. Қорытып айтқанда, ежелгі герман текті халықтарда болсын, немесе ежелгі қазақ халқында болсын әйелдерде еркіндік болмаған, олар ерлерге бағынышты «екінші жыныс» деп қаралған, міне, бұл олардың өмірінің трагедиямен аяқталуының ең маңызды себебі болып табылады.

3 Ұқсамаған мәдениет аясындағы әйел затына салынған ортақ бұғау

Ежелгі герман текті халықтар — типтік теңіз мәдениетіне, ал қазақ мәдениеті типтік сахара мәдениетіне жатады, үш қайнаса сорпасы қосылмайтын бұл екі түрлі мәдениет көп жақтан бір-бірінен парықталады. Десе де, осы ұқсамаған екі түрлі мәдениет аясында өмір сүрген әйелдердің тұрмыс ритмінде көптеген ұқсастықтар да бар. Мейлі отбасы мен қоғамдағы орны біршама жоғары болған ежелгі герман текті халықтар арасындағы әйелдер болсын, мейлі жеке мүлік ретінде қаралатын ежелгі қазақ әйелдері болсын, бәрі де «екінші жыныс» ретінде қаралып, күндік пен қорлану сынды кемсітуден арыла алмаған. Тілге тиек етіп отырған екі эпос тұрғысынан алып айтсақ, онда бейнеленген мәдениеттердің ішкі мәні біздің жан-жақтылы ойлануымызға татиды. Әйелдер көбінде физиологиялық нәзіктігіне байланысты, оп-оңай ерлерге бағынышты болса, ал ерлер мығым да жеңімпаз нәпсісі арқылы әйелдерге екінші бірінде сенімсіздік елес береді. Жыр тәпсірінде «ұлық көз сатса, батыл тіл қатады, әйел көз сатса, үнсіз ым қатады» дегендей, әйел заты осындай тәсілмен өз тебіренісін бейнелейді. Енді, бір жағынан, нәзік әйел заты бұдан басқа да түрлі-түстегі мүдделерге, яғни өзінің күйініш-сүйініші, төркін жағының мүддесі, күйеуі жақтың мүддесі, сондай-ақ қоғамдық тұрғыдан белгіленген қимыл ережесі сынды көптеген мәдениеттік себептердің тартысына кіріптар болып отырады. Қысқасы, әйел — трагедиялық бейне. Симон Бопреваның «Екінші жыныс» кітабында: «Әйел табиғи туылған адам емес, қайта кейін жасалған адам» деген пәтуаны еске түсіреді.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Шы чиңы. Сборник саг / Шы чиңы. — Пекин: Пекин. торг. изд-во, 2014.
- 2 Лиу жиянжүн. Толкование о литературе исландских саг // Ведущие науки. — 2003. — № 6.
- 3 Чың шы. Легенды саги Исландии / Чың шы. Исследование зарубежной литературы, 1980.
- 4 Ташито. Воспоминания о Германии / Ташито (Ма ян ауд.). — Пекин: Пекин. торг. изд-во, 1985.
- 5 Қайша Табарикқызы. Казахские эпосы / Қайша Табарикқызы. — Шинжиян: Народное изд-во, 2009.
- 6 Би шүн. Қазақ ауыз әдебиеті назариясы / Би шүн. Центральное национальное изд-во, 2006.
- 7 Уаң иянфың. Ер жынысты батырлардың көкжиегі / Уаң иянфың. «Аруларға тән — әйелдер туралы жыр аясындағы «Жәңгір» дастаны мен «Илиада» дастанындағы әйелдер образын салыстырсақ» // Журнал внутреннего монгольского педагогического университета. — 2011. — № 6.
- 8 Жяң жияниун мен Чың жүнц. В глубь легенды // Книги. — 1999.

Уаң жи шияң, Пу хоңиан

**Тема брака и любви в легенде «Фоулсон сага»
и эпосе «Кобыланды батыр»**

«Фоулсон сага» и «Кобыланды батыр» — фольклорные эпосы различных народов. В статье сравнительному исследованию подверглись женские образы, использованные в названных выше легендах. Помимо места в обществе, быть верной женой, матерью и другом батыра, образы женщин должны отличаться друг от друга в силу разности культур: заморской и культуры степи. Однако авторы научно-теоретически доказали, что есть сходство в жизни женщин двух культур. Даже если они главные героини, им не избежать того, что они всегда на втором плане, ранимы и считаются рабынями в обществе.

Ключевые слова: этическое произведение, образы женщин, «Фоулсон сага», героические эпосы, «Кобыланды батыр», сравнительный анализ героев.

Uan zhi Shiyan, Pu khonian

The theme of marriage and love in the legend «Foulson Saga» and the epic «Kobylandy batyr»

«Fowlson saga» and «Koblandy batyr» folklore epics of different nations. In the article, a comparative study of women's looks at female images. In the context of their public place, to be a faithful wife, mother and batyr's friend. In these epics, images of women are so far different from each other in the framework of overseas culture and the culture of the steppe. Authors in scientific theoretical analysis disclose that even if they are the main characters, they can not avoid the fact that they are always behind the batyrs, are vulnerable and are considered as slaves in society.

Keywords: ethical work, images of women, «saga Foulyunt, heroic epics, legend «Kobylandy», comparative analysis of heroes.

References

- 1 Shy, chiny (2014). *Sahalar zhinahy [Release çini «Saga Collection»]*. Pekin: Pekin sauda baspasy.
- 2 Liu, zhiyanzhun (2003) *Islandya saha adebiyeti turaly baiymdau, Kohamdyk hylymdardyn aldyhy shebi [İslandya saga of literature on the judgment, Before the outpost of the social sciences]*, 6.
- 3 Chyn, shy (1980). *Islandyanyn saha anyzdary, Shetel adebiyetin zertteu» [Çiñ th İslandyanıñ saga of «legends», foreign literature]*, 2.
- 4 Tashito (1985). *Hermaniya estelikleri [German transl. memories]* (Ma yan aud.). Pekin: Pekin sauda baspasy.
- 5 Kaisha, Tabarıkızı (2009). *Kazak dastandary [Kazakh dastans]*. Şinjıyañ: Khalyk baspasy.
- 6 Bi, şün (2006). *Kazak auyz adebiyeti nazariyasy [Kazakh folklore nazariyası (M)]*, Ortalyk ulttar baspasy.
- 7 Uan, iyanfyn (2011). Er zhynysty batyrlardyn kokzhiehi (M), Arularha tan — aielder turaly zhyr ayacsylfhy «Zanhir» dastany men «Eliada» dastanyndahy aielder obrazyn salystyrsak (J). Ishki monhol pedahohika universiteti zhurnaly [Wañ iyanfiñ horizon «male warriors, within the framework of the Tribute to Women typical female «Zhangir» Legend and «Eliada» dastanındağı compare the image of women (J). *Journal of Inner Mongolian University of Education*], 6.
- 8 Zhan, zhiyaniuan i Chyn, zhun (1999). *Zhyr tapsirine nazar, Zhonkhua kitaptary [Jyañ jıyaniwan and Çiñ juniñ Song, pay attention to the täpsirine, Joñxwa books]*.

Б. Нәукенұлы¹, Ж.Ш. Жумагелдин²¹Шыңжаң халық ағарту университеті, Үрімші, Қытай;²Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті, Қазақстан
(E-mail: zhanaidar.zhumageldi@mail.ru)**Серік Сағынтай әңгімелеріндегі адамзаттық мәселелер**

Мақалада қазіргі қазақ әдебиетінде өзіндік орны бар ақын-жазушы Серік Сағынтайдың әңгімелерінің өзектілігі сөз болды. Тарих пен әдебиет тақырыбын негізге алған қаламгердің шығармашылық зертханасы жан-жақты сөз бола отырып, қаламгердің қоршаған ортаға деген ойы мен бағасы қазіргі көзқарас тұрғысынан жан-жақты талданған. Авторлар жазушының шығармашылық шеберханасын тереңінен қарастыруға тырысқан. Серік Сағынтай шығармаларындағы тарих пен әдебиет, шындық пен ақиқат, туған дала шағылдары, бүгінгі жазушы мен адамдық болмыс мәселесіне осы мақалада ғылыми сараптама жасалды. «Қарға» жинағындағы өмір мен өлім, жақсылық пен зұлымдық, махаббат пен жек көру, мейірімділік пен қатыгездік, бүкіл ғалам мен адамзат тағдыры, жаратылыс пен табиғат сияқты мәңгілік тақырыптарға жазылған әңгімелері салыстырмалы-салғастырмалы негізде талданып, ғылыми тұжырымдар берілген. Жазушының образ жасаудағы ізденістері де зерттелген. Сонымен қатар образ, адам, адам концепциясы арасындағы сабақтастықтар да сөз болады. Мақалада жазушының шығармашылық эволюциясы, суреткерлік шеберлікке жету сыры әңгімелерінен аңғарылады.

Кілт сөздер: қаламгер, психология, ұлт, қазіргі проза, қоғам, адам, дүние диалектикасы, адамзат тағдыры, әдеби процесс.

Адам баласы тарихи дамудың жаңа белесіне шыққан сайын жүріп өткен жолына үңілетіні, өзі қалыптастырған рухани-әлеуметтік құндылықтарын ой таразысына салып, қайта бір бажайлауға, баға беруге талпынатыны хақ. Бүгінгі күні адамзат қауымының жаңа ғасырға аяқ басуы әлемдік қатынастардағы нендей бір құбылыстар мен өзгерістер жайлы нақтылы тұжырымдар жасауға мұрындық болып отыр.

Соңғы жылдардың өзінде-ақ өткен-кеткенімізге, бүгініміз бен болашағымызға арналған қаншама роман, повестер жарық көрді. Сан жағынан да, сапа жағынан да тың сипаттар таңытып жатқан таланттар қаншама. Бұлар бір шығармадан бір шығармаға ауысқан сайын көркемдіктің көкжиегін кеңейтіп жанр шеңберін, тақырып аясын ұлғайтып, бұрын қаламға ілікпеген оқиғалар мен адам мінездерін бейнелеуде орасан батыл қадамдар жасады.

Қазір проза да, поэзия да кесек бейнелер арқылы, үлкен ұғымдар арқылы толғайды. Әрине, бұл уақыттың заңдылығы. Қазіргі дүние диалектикасын ірі, кесек құбылыстар арқылы бағдарламасқа шара жоқ, өйткені адамның жан дүниесіндегі күйкентайдай құс үні алысқа жетпеуі мүмкін. Бейнелеу құралдары мен толғау тәсілдерінде түрлі-түсті түрленулер қаншама мол болғанымен, жазушылық, жазушылық мұрат жөнінде сөз басқа.

Академик С.Қирабаев: «Соңғы жылдардағы әдеби процестің бір ерекшелігі — талантты жастардың әдебиетке көптеп келуі. Он-он бес жылдардың айналасында әдебиетке келген топ та біраз іріктеліп қалды. Олардың талантты өкілдері осы дәуір ішіндегі әдеби процеске белсене араласып, әдебиетіміздің жаңа ізденістерін, табыстарын байытуға үлестерін қосып жүр. Олар өз дәуірі шындығының жанды суретін ғана емес, замандастарының ішкі сезім күйлерін, оларды толғандырған ой-пікірлер байлығын ала келді. Жастардың жазу мәнерінде білімділік, мәдениеттілік сезіледі. Шындыққа әр көзбен қарап, әрқайсысы әр жағынан толықтыру арқылы олар әдебиет әлемін енді-енді барлап, кей жазушылар өздерінің негізгі шығармаларын әлі жазып үлгермесе де, олардың бойындағы рухани қуатты жігі байқаған еді [1; 84].

Жалпы, қазіргі қазақ прозасының тақырыптық, көркемдік проблемасы өте көп. Проза — өнердің өз заңдылығы бар, яғни проза — барынша күрделі тоқылған, әсем өрілген, сан алуан құбылыстарымен тамырласып тұтасқан, көркемдік құпиясы аса мол өнер. Проза құрылысының әңгіме етер жібек арқауы, алтын өзегі кара сөз десек артық емес. Өйткені сөз мәдениетінде, оның қазынасында адамзат баласының сан ғасырлар бойы жинап-терген даналығы мен данышпандығы, ойлылығы мен сезімталдығы, өмірлік тәжірибесі мен тарихы, ұғым-түсінігі мен көркем шындығы жатыр. Заман көші ілгері озған сайын үнемі дамып, үздіксіз өсіп, үзіліссіз жетіліп, жалындай маздап кемелденген, түрленген сөздің барша қуат-күдіретін сарқа пайдаланған сөз ұстасы оның қандай

нұсқа-үлгісін болса да шешен сөйлетіп, шебер ұйымдастырып, жан дүниенді, сезім әлемінді сілкіндіріп, толқытып толғандырады. Жазушы сөздің мағыналық өрнегін, шырын-мәйегін, қоғамдық мәнін, өмірлік мазмұнын, көркемдік бояуы сияқты сипаттаудың селбесуін есепке алуы керек. Қалай десек те, өмірдің жан-өзегінен туған прозаның эстетикалық тұғыры бөлек. Сезім де, махаббат та, тартыс та-өмірдің алақанында талпынған сәби [2; 27].

Проза — жанға жақын шынайылықты, тазалықты, санаға сіңерлік табиғи зергерлікті, сезіммен, жан-жүйемен сезінерлік нәзік те киелі сезім-сырларды аңсау, адамның асқақ та жұмбақ, қырлы да сырлы табиғатын тану. Сол арқылы өзінді-өзің тану. Әрине, творчествосы өзінше бір әлемге айналған жазушыларымыз да, әдеби процесте өзіндік орны бар туындыларымыз да көпке мәлім. Ал солардың кез келгені өз оқырманын тапты ма?!

Біздің проза орманымызда бәйтеректерге карап бой түзеген әсем шынарлар бары даусыз. Кейінгі кезеңдерде жұртшылыққа танылған бір топ жазушылардың қатарында өз стилімен, өз туындысының гүлімен ерекше көрінген жазушылардың бірі — Серік Сағынтай. Жас та болса қаламын өткір ұштаған жазушы Серік Сағынтайдың шығармашылық сілтесінен Тайбурылдық рух, кесекті мінез танылады. Жазушының шығармаларынан қаламгерлік мәнері қалыптасқан, әңгіме өлкесіне арынды ақ бұлақ болып келіп, аруақты проза теңізіне қарай анық сеніммен арна тартқан арқалы толқын екенін көруге болады.

Жазушы Серік Сағынтайдың шығармалары өз оқырманына жоғарыда айтылып кеткен проза ерекшеліктерімен әсерлі. Қай жазушының болсын проза өнерінде азды-көпті үлесі бар. Прозаға келген әрбір жас талапкер секілді Серік Сағынтай да қазақ әдебиетіндегі бар үлгіні, бар дәстүрді, көркемдеу құралдарының бар түрлерін пайдаланған. Өмірде, өнерде өлмес, өшпес із қалдыру оңай жүк емес. Өз жолын, өз стилін тауып, шығар биігіне әбден орнықпайынша жазушыда тыншу, тыным болмақ емес.

Серік Сағынтай (құжат бойынша Айбат Сағынтайұлы Кептербаев) 1976 жылы 11 желтоқсанда Қарағанды облысы, Ақтоғай ауданында дүниеге келген. 1992 жылы Қоңырат ауылында Қазыбек Нұржанов атындағы орта мектепті тәмамдап, Жезқазғандағы О.Байқоңыров атындағы университеттің тарих-шет тілдер факультетіне түседі. 1997 жылы университетті бітірген соң, Ақтоғай аудандық «Арқа еңбеккері» («Тоқырауын тынысы») газетіне әдеби қызметкер болып орналасқан. 2000 жылдан Балқаш қалалық «Балқаш өңірі» газеті редакторының орынбасары, облыстық «Орталық Қазақстан» газетінің әдеби қызметкері, облыстық «Балқантау» газетінің бас редакторы, республикалық «Айқын», «Алаш айнасы» газеттерінің Қарағанды облысындағы меншікті тілшісі қызметтерін атқарған. Республикалық «Қасым» әдеби-қоғамдық журналының бас редакторы.

2003 жылы «Шабыт» Халықаралық фестивалінде жүлделі 1-орынды иеленген (әдебиет номинациясы, проза). 2005 жылы «Зерде» қоғамдық қоры ұйымдастырған «Поэзия, менімен егіз бе едің?» атты Республикалық жыр мүшәйрасының бірінші жүлдегері. 2009 жылы Жаңаарқа ауданының 80 жылдығына, Жазушылар Одағының 75 жылдығына арнап өткізілген Республикалық мүшайрада 2 орынды иеленген. Бұдан өзге облыстық, республикалық жыр додаларының бірнеше дүркін жеңімпазы.

«Жазу», «Фәни-құс» атты өлеңдер жинағы, «Қарға» атты әңгімелер жинағы жарық көрген. Тоқсаныншы жылдары прозаға келген өнімді топтың басында Серік Сағынтай тұр десек, бұл да ақиқатты бұрмалағандық болмайды. Себебі, Серік Сағынтайдың шығармашылығында шынайы талантқа тән бітім-болмыстың бәрі де бар: ой да, образ да, ішкі саздылық та, түрлік саналуандылық та.

Ал біз сөз еткелі отырған жазушы Серік Сағынтайдың жарық көрген кітабы «Қарға» өзіндік сонылығымен танылған жинақ. Әйтсе де осы әңгімелер жинағын қолына алып оқыған адам, оның кім екенін, қандай жазушы екенін пайымдай алады деп айтуға әбден болады.

Серік Сағынтай қазіргі қазақ әдебиетінде рухани көркем ой кеңістігінде алатын орны айрықша. Қазақ әдебиетінің соңғы онжылдықтарда жарық көріп жатқан көрнекті көркем туындылары — ұлттық санамыздағы көркем ойлаудың көрсеткіштері. Әдеби шығармалар мен ғылыми зерттеулердің мыңжылдықтар белестерінде қалыптасқан қазақ өркениетін танытатын тарихи-мәдени құндылықтардың барлығын да шынайы болмысымен толық қамту аясында жазылып жатқандығын байқаймыз.

Жазушы өз шығармаларында жеке адамға тән, бүкіл адамзатқа ортақ проблемаларды қозғаумен келеді. Өмір мен өлім, жақсылық пен зұлымдық, махаббат пен жек көру, мейірімділік пен қатыгездік, бүкіл ғалам мен адамзат тағдыры, жаратылыс пен табиғат сияқты мәңгілік тақырыптарға батыл

барып, өз сөзін айтуға талпынады. Оған, әрине, оның жазушылық қарымы, білігімен білімі жететіндігінде сөз жоқ.

Жазушының арманы — халқының адал азаматы болу; сол халықтың жанын қозғап, жүрегін тербер әңгіме жазу. «Қарға» жазушының сондай арманының үміті мен сенімінің бір белгісіндей. Серік шығармаларында баладан үлкенге дейін қызықтырып оқырлық, тыңдарлық бір өзгеше жылылық бар. Өйткені бұларда өмірдің өзі сөйлейді, өмір сырлары шертіледі.

Прозаның романтикасын, өршілдігін көбінесе жырланатын оқиға, көрініс күйлері көтеретіндігі де рас. Ал жазушы, яғни тапқыр жазушы, әр көріністі қиялмен, ой көзімен барлап, тың теңеу, әсерлі бейнелер табуға тиісті. Бұл ретте Серік Сағынтайдың «Қарға» атты әңгімелер жинағынан тапқырлықты айқын көруге болады. Бұл кітап «Гүлмира», «Аңшы», «Қарға», «Жалмауыз», «Аң», «Ауылың сенің іргелі...» (этиюдтер), «Сіз бармаған бір қыстақ», «Дүр ененің тайпасы, немесе ана еркі дәуірінің азалы аңызы» (хикаят), «Теңіз толқынындағы кафе», «Жарты қап кітап» атты әңгіме, хикаяттардан тұрады. Қай шығармасын оқысаң да, жазушының зеректігін, көрегендігін, оқиғаның шындығын, оқиғаны өзі көргеніндей әсем суреттелетінін көресің.

Адамзат болмысының соғыстай шеннен шыққан трагедиялық астарын терең жеткізер кемел туындылар біздің әдебиетімізде баршылық. Әйтседе Серік Сағынтайдың шығармалары жазушының тегеурінін әбден танытқан шығармалар. Ол Елбасына түскен ауыртпалықтың, зұлматтың зардабы мен заңсыздығын айту үшін кеңірдекке артық салмақ салып, қаламына баттастыра бояу жағып, күшейем деп күшеніп жатпайды. Қарапайым тілмен, мәнін келтіре мөлдіретіп жеткізеді.

С. Сағынтай шығармашылығында тарих пен бүгін, шындық пен ақиқат, туған дала шағылдары, бүгінгі жазушы мен бағзы күйші қоян-қолтық араласып, адамдық болмыс деп аталатын бір тұтас әлемге айналып тұр. Жазушы өз замандастарының сол қым-қиғаш күрделі дүниедегі ию-кию араласып жүрген шындық пен жалғанды түйсіге, түсіне, ажырата алғанына жәрдемдесуді ең басты адамзаттық парыз санайды.

Шыншыл жазушы, сыршыл жазушы адамзат қоғамының күрделі әлеуметтік болмысының шын драматизмін көлкештеп, көлгірси сөйлей алмасы хақ. С.Сағынтайдың әңгімелерінің құдіреті — сыршылдығында, сыршылдықтың құдіреті шыншылдығында деп ұғады. Шыншылдыққа үйренбей тұрып, әділетке ара бола алмайсың. Өнердің мұратын шындық деп түсінетін жазушы, өмірдің, өнердің де бірден бір жауы жалғандық деп біледі.

Жазушының беріліп, шабытпен, аса құмарта, кең көселіп жырлаған табысты тақырыбы — махаббат, сүйіспеншілік. «Гүлмира» атты әңгімесі алғашқы сезімді, құмарту, елту, құлап жығылу, жас ақынның іштей ынтық ғашықтық сезімін, өкініш пен ыза, шарасыздық сәттерін бейнелейді. Әңгіме «Когда уже очень далеко уйдешь по жизненному пути, то замечаешь, что попал не на ту дорогу» деген П.Буасттың цитатасын берумен басталады. Бұл сөздер оқырманға әңгімені оқымай тұрып, бір ой тастайтын секілді. Әңгіменің баяндалуы мынадай монолог сөздермен басталады: «...Отыз үш жыл өтіпті. Өрге шығамыз деп едік, ылдида секілдіміз. Бел асамыз деп едік, беткейлеп келе жатқандаймыз әлі. Он бесте едім. Аңғал едім. Пәк едім. Иә, құм қамаған бұйығы ауылдың момақан баласы, он бесте едің сен. «Ақын бала» деген атағың аудан алабына аян. «Сен де он бесте, құралай, мен де он бесте...» немесе «Ол кезде сен де он бесте, мен де он бесте...» деп келетін өлеңдер бар біздің жақта. Екеуін де сенікі деуге болады. Бірақ он бес жасың өзіндікі емес екен...Тырау-тырау тырналар бұлтты ойғанда ауылға келді Гүлмира. Қазір соны еске алғанда, әңгімелегенде «Ауылға цивилизация келгендей боп еді», деп қоясың кейде. Айтқандай, біздің бала бастан кешкен кез туралы ел жақтағы жазушы көркем де тәмсіл тартқан. Бірақ нақты болған жайды кейіпкердің өзінен тыңдаған абзал болар», — деп жазу енді кейіпкерлерін сөйлетеді.

«Гүлмира» атты әңгімесінде басты кейіпкер — Гүлмира. «Ауыл-үй арасында көрікті қыз аз емес. Гүлмира солардың бәрінен бөлек. Үлбір жүзіне қарақат жанары, бүлдірген еріні, жайбарақат аңтарылған кірпіктері шақтап тартылған. Ауыл-үйдің түбіт мұрттарына қырдан қашқан түлкідей болды Гүлмира», — деп жазушы Гүлмираның портретін шебер жасаған. Адамды айтқаннан кейін адамгершілікті айтпау мүмкін емес. Адамгершілік, ар-ұждан мәселесі әдебиеттің мәңгілік тақырыбы ретінде қашан да өз маңызын жойған жоқ. Бұл орайда «Гүлмира» әңгімесінде Ноқай адамгершіліктен жүрдай өтініші — өктем, өзі — озбыр кейіпкер. «Тасын қаншама ғасыр қына жеп, мүжіп, морып кеткен тау да бір — Ноқайдың жүрегі, сезімі де бір. Ондай таудың басына қылтанақ та тұрақтамас болар», — деп Ноқайға жазушы сондай сипаттама береді. Мәжнүн — Гүлмираға ғашық болған ақын жігіт. «Ақын атаулы тағдырдан таяқ жеуге жаралған халық. Әсіресе Ноқай сынды нойыстардан Нұқ пайғамбар заманынан бері, жер бетінде алғаш Өлең деген махаббат кемесі жасалғаннан бері таяқ жеп

келеді. Ақын баланың жүрегі алғашқы дүмпуде-ақ атылып, айнала бұлақ басы тең алапты көмкеріп кеткен. Зарлы, зәрлі жырымен. Кейін жанартау дамыл табар, жүрек те беріш жамар. Уақыт бәріне емші...», — дегендей, бұл әңгімеде Гүлмира мен Мәжнүн бір-біріне қосылмайды.

«Содан бері отыз үш жыл өтіпті... Отыз үш жыл. Арқаның жазығында жаныма ерген құралайдың лағындай жаным еді, Гүлмира!

Аңғал едік. Пәк едік. Ал, өмір... Өмір — ноқай екен, нойыс екен. Әу баста бағыт алып шыққан жолыңның ортасынан асқан соң, кері қайырылып қарасаң...

Жер жаралып, су аққан алғашқы дәуірді, мұқым жалғанның жаратылысын түсіндіргісі келетін ғалымдар Жер шарының жазиралы жұмақтары қайнарында мәңгі лаулап жататын қызуы бар жанартаулардың демімен жасанып-жаранып тұра береді, дейді. Ал бір күні атылса...Біздің жастық шағымыз да сол жазиралы жұмақ екен. Тек өз дегенін жасайтын мәжнүн өмір болмаса...

Сол кездегі бала ақынның жазған өлеңі қалай еді? Ол тәмсілдің ендігі нұсқасы жазылса, былай болуы тиіс:

*Көктем көздің жасындай боп сырғи ма?
Сырғи-сырғи бет түзедік ылдизға.
Сары белден сағым ұшып жатқанда,
Жаныма ерген жаным едің, Гүлмира.
Күндей күлген көгімдегі Гүлмира,
Ұсынады өмір нені Гүлмира?
Он бесінде толған айдай толысқан,
Отыз үш жыл көрінбеді Гүлмира [3; 15].*

Өте реалды ой-әрекеттер суреттелген. Автор асырып, не төмендетіп жібермейді. Шындықтан да қашпай, өзін де аямай, құрғақ, қысқа баяндаудың бір жақсы үлгісін жасаған. Осы көлемнен ауытқымайды, кейде мол, кейде шөл емес, тұп-тура. Тілі дәл, нақты. Махаббаты әсірелемеген. Осынысына таңқаласың. Бұл әңгімеден философиялық терең ойларды кездестіруге болады. Әңгіменің бір ерекшелігі: «Ақын мен ару келіншек әлі кездеспеген деседі. Кездесуі керек пе, әлде?...» — деп жазушы әңгіменің соңында оқырманға ой тастайды.

Прозадағы көркемдік тіл деген құралдың адам баласының өміріндегі құдіретін, күшін көрсететін белгі. Демек, осы белгі қандай тәсілдермен, тілдің қандай заңдылықтарымен жүзеге асады, қай жазушы қалайша жүзеге асырады деген сауалға жауап беру.

Көркем әдебиетте, оның ішінде прозада сөз әрдайым өзінің тура мағынасында жұмсалмай, әр алуан мақсатта құбылып, өзгеріп, косымша реңк үстеп, негізгі тілдік мағынасын ауыстырып немесе тарылтып, я болмаса кеңейтіп қолданылып жатады, бірақ бұл құбылулар бейберекет емес, тілдің белгілі бір заңдылықтарымен, нормасымен жүзеге асады [2; 63].

С. Сағынтайдың жазу мәнері көпке ұқсамайды. Өмір шындығын басқаша көзбен көріп, өзгеше стильмен жеткізуге ұмтылады. Оның бұл ізденісін әркім әрқалай бағалауы заңды, бірақ, ең бастысы, жас қаламның жаңашылдығына үрке қарауға болмас. Жазушының шығармалары сөйлем құру дағдысымен ғана емес, жанр тұрғысынан да өзгеше. Әсілінде, қиық-қиқымнан тұру жалпы шығармаларының басты және ортақ ерекшелігі деуге болады. Бұның тасасында жазушының дүниені түсінудегі таным ерекшелігі тұр деп ойлаймыз.

«Жалмауыз» әңгімесі мифология мен фантастикаға құрылған сәтті шығарма. «Каждый из нас одинок в этом мире. Каждый заключен в медной башне и может общаться со своими собратьями лишь через посредство знаков. Но знаки не одни для всех, а потому их смысл темен и неверен. Мы отчаянно стремимся поделиться с другими сокровищами нашего сердца, но они не знают как принять их, и потому мы одиноко бредем по жизни, бок о бок со своими спутниками, но не заодно с ними, не понимая их и не понятые ими. Мы похожи на людей, что живут в чужой стране, почти не зная ее языка; им хочется высказать много прекрасных, глубоких мыслей, но они обречены произносить лишь штампованные фразы из разговорника....» Сомерсет Моэмнің цитатасын берумен басталады [3; 116].

«Карлаг» тұтқыны Иманмұса Жантоқовтың шөбересі Ыбырай Мусин — белгілі түрколог-ғалым. Оның егізі Мұсатай болса, облыстағы кардиоорталықта бас дәрігер. Бір ата-анадан өрген егіздер сенбі сайын бас қосып, моншаға барып, одан соң, сыраhanaға енгеннен шыққанша толассыз дауласады.

Кез келген адамның жүрегінде «АЛЛА» деген арабша жазу бар, — дейді кардиолог.

— Жаңылысасыз, профессор мырза, — дейді түрколог, — жүректі шарбақтаған тамырлардан шығатын таңбалар Орхон-Енисейдегі көне түркі қаріптерімен дәлме дәл келеді:

«АЛАС», яғни, «Кет. Жолама. Аулақ!» деген мағынаны береді... », — деп басталғаннан-ақ қызыға бастайсыз. Сөйтіп, қанша жорамалдасаңыз да, ойлағаныңыздан басқа әлемге тап боласыз. Сонда ғана барып фантастика жанрын түсінесіз. «Карлаг» тұрғындары сол түні ұйқыларынан шошып шықты. Қорқау күзетшілерінің күндізгі құқайынан емес. Қабаған жалмауыз иттердің ұлуынан, абалап уруінен де емес.

«Түн ортасынан ауа лагерь шетіндегі жәпірейген тамнан шұбатылып шыққан өзгеше иіс жер тістеген бараққа қалықтай еніп, күлімсі қапырық сыз езген дәлізді бойлай есілген». Осы жағынан психологияға көбірек иек артады. Онысы ұтымды шыққан. Жалпы, мұндай шығармалар қазақ прозасында аз екенін ескерсек, олқылықтың бір тұсын жамауға жарайтын әңгіме». Бұл әңгіменің кейіпкерлері Иманмұса Жантоқұлы, Авраам Сенковский, Ыбырайым, Тәңірберген бұл адамдардың бойынан түрлі қасиеттерді көруге болады. Жалпы, бұл әңгімеде құран сүрелеріндегі аяттар да кездеседі. Өмір, адамды жаратушы Алла Тағала, қарғыс, күнә туралы философиялық ойларды кездестіруге болады. Бұл әңгімеде «Карлаг» тұтқындары әбден ашығып, әл ауқаттары кеми бастайды. Бұларға түрме қарауылдары күнде ет, сорпа бере бастайды. Бұл не деген мейірімділік деп Аллаға шүкіршілік етеді, сөйтіп жарты жалғанның жұрты жиылған Карлагтың Көкөзектегі бөлімшесінде көктемнің сол сызды күндерінен бастап тұтқындарға, оның ішінде ұлты қазақтар мен өзге жұрт иттің етінен жек көрер жайттерге күнде үш мезгіл ет асылып берілетін болды. Бұлжымас тәртіп, жоғары жақтан қатаң қадағалауға алынған. Кімнің қамқор назары түскені белгісіз-қырық шақты қазақ пен жүзге тарта иудей тұтқын ет жеп, оңалып, бір жасап қалды.

«Ет! Ет!», — дейді ыңырысып, түн баласы түстеріне үрейлі елес кіретін тұтқындар. Сүйегінен сылынып алынған, әлде, ұзақ қайнатылып, сілікпесі шығып, жілігінен ажыратылған ет — адам еті еді... болатын деп», — оқиға әрі қарай өрбиді.

«Мен адам сойдым. Топыраққа берілмеген, арулап көмілмеген аруақтарды қорладым». Адам етін жегені жадына оралғанда шарасыздыктан шалқалай құлады. Тас еденге басын тарсылдатып соғып, жанталасты. Бірақ жан тәтті екен. Өлмеді. Жүрегі шым-шымдап сыздап, тас боп бүріп ауырып, ауызына қан дәмі келген. Тілін тістеп алыпты. Ұртына ұйыған қан толып қалғанын сонда аңғарды. Локсып, түкіріп қалғанда тістелген тілінің жартысы қоса кеткен. Езуінен шұбырған қан тоқтар емес. «Тілім кәлимаға келмейтін болды-ау! Иманымды кім үйіреді?!» Сүйретіліп, жүрелей отырған Ыбырайым сұқ саусағымен мұның қанды түкірігін түртіп, ішінде жатқан кесек етті-тілді шымшып ұстап, Иманмұса қолын қаққанша ауызына салып жіберді. Мылжандап шайнай бергенде, қазақтың жұдырығы шықшыттан тиіп, қырындай құлады», — бұл үзінді де жазушы монолог арқылы кейіпкерлердің ішіндегі толғаныстары мен сезімдерін шебер суреттеп жеткізген.

«Күрт тізерлей отыра қалып, жүректі оңнан солға қарата айналдырып, тәспік тартар машығын ұмытпаған сорлы саусақтары кезегімен қыбырлап, еріні дірілдеп, Құран сүрелерін созды қасапшы. Кесілген тілі қазақшаға келмесе де, арабтың жұмсақ әуезді сарынына ере, көмейден төгілген зарлы дұғаны кедергісіз ақтарған. Жарты сағат зарлаған бейбақ, орнынан ғапыл атып тұрып, Ыбырайымға қарап, жөйттің қолында тұрған селебені алып, кенет шалқая бере өз алқымынан қиялай тартып, айналдыра орып жіберді. Тік тұрған күйі сылқ етіп, тізерлей отырып, кеңірдегі мен күре тамырынан атқақтаған қою қара қан тыйылғанда, шалқалап құлады. Өлгінде өзін-өзі шалып, бауыздап жібергенде, оң қолындағы селебені тастай сала, ағасының жүрегін қос қолдап ұстап, кеудесінің сол жақ тұсына басып үлгірген екен. Иманын үйіріп, ағасының жүрегін тәспікше тартып, дұға қайырған Иманмұса шалт қимылмен жан тәсілім ғып, шалқалай құлағанда денелі қазақтың салмағы басып кеткен Ыбырайым солға қарай теңселе шатқаяқтап, ашық тұрған пеш ішіне баспен кіріп кеткен-ді. Өкіре айғайлап жанталасқанмен, темір пештің жалмауыз аранынан шыға алмай тұншығып, әп-сәтте

жалын құшағында жан тапсырды байғұс жөйт..», — бұл әңгіменің бас кейіпкерлері Иманмұса мен Ыбырайымның тағдыры аянышты аяқталады.

С. Сағынтайдың әңгімелерінен адамның ішкі дүниесі және оның қазіргі әдебиеттегі көрінісі, әдебиеттегі адамның рухани ізденістерін аңғаруға болады. Жазушының образ жасаудағы ізденістері ерекше. Образ, адам, адам концепциясы арасындағы сабақтастықтарды аңғаруға болады. С.Сағынтай қазақ прозасының алғашқы қадамынан бүгінге дейінгі даму эволюциясына, ондағы түр, мазмұн, көркемдеу тәсілдері мен құралдарына назар аударған. Оның шығармаларынан қазіргі прозадағы ұлттық сана, ұлттық психология, ұлттық характердің көрінісін көруге болады. С.Сағынтай қысқа эпикалық жанрда бүгінгі күннің өзекті деген проблемаларын көтереді. Әсіресе қаламгердің қазақ әдебиетінде әлі жан-жақты игерілмей келе жатқан жаңа қоғам проблемаларына баруы, тәуелсіз қоғамда өмір сүріп жатқан адамның өзгерген санасына көркемдік тұрғыдан барлау.

Қазіргі қазақ әдебиеттану ғылымының деңгейі де, оның логикалық даму барысы да қазақ ақын-жазушыларының творчествосындағы адам концепциясының философиялық-эстетикалық қырларына терең үңілуді талап етеді. Әсіресе образ бен характердің табиғи, әлеуметтік, нақты тарихи және бүкіладамзаттық қырларын жаңаша пайымдау маңызды мәселелердің қатарынан әлі күнге түскен жоқ.

Ұлт пен ұлт мәдениетін рухани жалғастыратын тек әдебиет. Қазіргі қазақ әдебиетіндегі проза жетістіктерін Серік Сағынтай есімінсіз елестету қиын. Оның шығармашылығы туралы арнайы зерттеулер жарық көрмесе де, бірқыдыру парықты толғамдар әдебиеттану бағында жапырағын жайған.

Қаламгер қай кезде де еліміздің әлеуметтік-қоғамдық өміріне қатысты көкейкесті мәселелерді өткір көтере білді. Кеңес қоғамының жаңбырдай жауған жансыз сөздерінің ішінен бері келген тәуелсіз кезеңнің жазушылары үшін сөзді қайта тірілту ең басты міндет болды. Кеңес идеологиясы алып құрылыстар салып, қала тұрғызып қана қойған жоқ, өз идеологиясына қалқан етіп ұстайтын сөзден тау да тұрғызды. Қарапайым сөз тіркесінен басталып, ұзын-ұзын құрмалас сөйлемдерге ұласатын кеңес әдебиетінің құрсауынан босаудың басты жолы алдымен осынау сөйлемдерден азат болу немесе сөйлемді қайта құрудың жолын қарастыру екенін посткеңестік елдердің тәуелсіздіктен кейін әдебиетке келген жазушылары бәрі дерлік аңғарды.

Сол ерекшелікті қазіргі қазақ прозасында өз стилімен нақышына келтіріп, қалың оқырман арасынан өз орнын таба білген жас жазушыларымыздың бірі — Серік Сағынтай. Прозаның романтикасын, өршілдігін көбінесе жырланатын оқиға, көрініс күйлері көтеретіндігі де рас. Ал жазушы, яғни тапқыр жазушы, әр көріністі қиялмен, ой көзімен барлап, тың тенеу, әсерлі бейнелер табуға тиісті. Бұл ретте Серік Сағынтайдың «Қарға» атты әңгімелер жинағынан тапқырлықты айқын көруге болады. Жазушы өз шығармаларында жеке адамға тән, бүкіл адамзатқа ортақ проблемаларды қозғаумен келеді. Өмір мен өлім, жақсылық пен зұлымдық, махаббат пен жек көру, мейірімділік пен қатыгездік, бүкіл ғалам мен адамзат тағдыры, жаратылыс пен табиғат сияқты мәңгілік тақырыптарға батыл барып, өз сөзін айтуға талпынады. Оған, әрине, оның жазушылық қарымы, білігі мен білімі жететіндігінде сөз жоқ.

Серік Сағынтайдың прозасынан нені аңғаруға болады? Әлбетте, жазушының сұлулыққа көзқарасынан бастап гуманизміне дейінгі талай қырлары аңғарылады. Сонымен қатар жазушының шығармашылық эволюциясын, суреткерлік шеберлікке жету сырын тани аламыз. Дәлірек айтсақ, Серік Сағынтайдың махаббат тақырыбындағы әңгімелері тіл, ой, сурет, жалпы сүюді сезіну, ұғыну жағынан әдебиет төрінен жоғары орын ала отырып, оның нағыз проза да шебер жазушы екенін дәлелдей алады. Міне, жазушының әңгімелеріне аз ғана көз тастағанда көрген-білгеніміз осындай. Ендеше, прозаны дәл осылай тақырыбына қарай топтап талдау оны жазған жазушының творчестволық бітімін пайымдау үшін айрықша мәні бар нәрсе.

Серік Сағынтай — қазіргі қазақ прозасы мен поэзиясына соны леп, тың серпін, өзгеше форма әкелген реформатор жазушы әрі ақын. Сондықтан да, шын мәнінде, рухшыл, күрескер ақын. Серік Сағынтай өзінің шығармашылығымен осылайша талай оқырманның жүрегіне жол таба білді деп толықтай айта аламыз.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Қирабаев С. Екі томдық шығармалар жинағы / С. Қирабаев. — 2-т. — Алматы: Жазушы, 1992. — 544 б.
- 2 Майтанов Б. Қазақ прозасын психологиялық талдау / Б. Майтанов. — Алматы: Жалын, 1995. — 326 б.
- 3 Сағынтай С. Қарға / С. Сағынтай. — Астана: Профи Медиа, 2011. — 194 б.

Б. Наукенулы, Ж.Ш. Жумагелдин

Проблема человеческого в рассказах Серика Сагынтая

В статье рассмотрено творчество современного казахского поэта и писателя Серика Сагынтая, который занимает особое место в современной казахской литературе. Проведен всесторонний анализ его произведений, главными темами которых являются история и литература, реальная действительность, взгляд и оценка писателем окружающей действительности. Авторы статьи попытались проникнуть в творческую мастерскую писателя. Путём тщательного художественного анализа Серик Сагынтай проникает в сущность вещей. Так, в произведении «Ворона» поднимаются вечные вопросы добра и зла, любви и ненависти, жизни и смерти. Серик Сагынтай пытается разобраться в будущем человечества, предостеречь от необдуманных поступков и неправильных решений. Изучены также новаторские особенности поэтической техники поэта в создании образа. В его произведениях образ, человек, человеческая концепция взаимосвязаны и несут особую смысловую нагрузку. Прослеживается эволюция творчества автора — от простого к сложному, от житейского к философскому. Серика Сагынтая отличает своеобразный стиль, заключающийся в отражении правдивых жизненных ситуаций. Он исследует жизненные проблемы с философской точки зрения. Актуальность его поэтических произведений заключается в реалистичном отражении жизни современного общества. Кроме того, рассмотрены художественное мастерство поэта и психологические аспекты его произведений.

Ключевые слова: писатель, психология, нация, современная проза, общество, человек, диалектика мира, судьба человека, литературный процесс.

B. Naukenuly, Zh.Sh. Zhumageldin

The human problematic of Serik Sagyntai's stories

The article deals with the work of the contemporary Kazakh poet and writer Serik Sagyntai, who occupies a special place in modern Kazakh literature. A comprehensive analysis of his works is conducted, the main topics of which are history and literature, the real reality, the writer's view and appreciation of the surrounding reality. The author of the article tried to penetrate the creative workshop of the writer. Through the strain of artistic creativity, Serik Sagyntai penetrates into the essence of things. Thus, in the work of «The Crow», eternal questions of good and evil, love and hatred, life and death are raised. Serik Sagyntai tries to understand the future of mankind, to warn against ill-considered actions and wrong decisions. Analyzed are also innovative features of the poetic technique of the poet in creating the image. In his works, the image, the person, the human concept are interrelated and bear a special semantic load. The evolution of the author's creativity is traced — from simple to complex, from everyday to philosophical. Serik Sagyntai distinguishes a peculiar style, which consists in the reflection of truthful life situations. He views life's problems from a philosophical point of view. The relevance of his poetic works is being studied, which is a realistic reflection of the life of modern society. In addition, the artistry of the poet and the psychological aspects of his works are considered.

Keywords: writer, psychology, nation, modern prose, society, man, dialectics of the world, the fate of man, the literary process.

References

- 1 Qirabaeu, S. (1992). *Eki tomдық shygharmalar zhinahy* [Two volumes of essays collection]. Almaty: Zhazyshy [in Kazakh].
- 2 Maytanov, B. (1995). *Kazak prozasyn psikhologhiialyk taldau* [Kazakh prose psychological analysis]. Almaty: Zhalyyn [in Kazakh].
- 3 Sagintai, S. (2011). *Karha* [Crow]. Astana: Profi Media [in Kazakh].

A. Althonayan¹, A. Zhunussova², D. Shaldybayeva², Zh. Zharylgapov³, Zh. Kapasheva⁴

¹*Brunel University, London, United Kingdom;*

²*Karaganda Economic University of Kazpotreboyz, Kazakhstan;*

³*Ye.A. Buketov Karaganda State University, Kazakhstan;*

⁴*Karaganda State Industrial University, Kazakhstan*

(E-mail: Abraham.Althonayan@brunel.ac.uk)

Strategic aspects of critical thinking in Abay's literary heritage

This article examines some aspects of critical thinking by analyzing the greatest work of Abay Kunanbayev — «Books of Words». Deep in content «Words of edification» reflect all the wealth of the spiritual culture of the people which was given to us as heritage by our ancestors. This work is relevant nowadays. The development of critical thinking is very important for any person who wants to be an in-demand specialist nowadays, since the ability to make effective decisions and to think innovatively allows any person to achieve success in any kind of activity. The development of critical thinking is important especially for young people. In the modern developed world, in the era of global informatization, it is necessary to be a creative and consequently, be able to think critically.

Keywords: the «Words of Edification» of Abay, critical thinking, development of skills, critical thinkers, the modern world, the global age.

In the modern developed world of technology it is important not only to be productive but what is more important to be creative. For this, it is necessary to be able to think critically in order to be effectively creative person. Criticality of the mind is the ability of a person to evaluate and analyze objectively of own and others' thoughts, carefully and comprehensively check all the propositions and conclusions put forward.

Critical thinking, i.e. creative, helps a person, contributes to the ability to determine their own priorities in personal and professional life. It makes the person responsible for their choices/decisions, raises the level of individuals capabilities on managing recent mass information, forms the ability to evaluate, analyse and draw independent effective conclusions.

The topicality of the theme in the critical thinking development is strengthened by the fact that critical thinking is in effect in society, however, theoretically the category of «critical thinking» is not well understood. Categories that are similar in content, such as free, productive, creative thinking, etc. are used in the didactic literature to denote certain qualities of thinking that are not associated with critical thinking.

A modern person possesses the qualities of critical thinking to some extent due to objective conditions formed by the specifics of the development of society and influencing the way they are reflected by the individual. However, the presence of certain qualities does not guarantee the formation of a special state of thinking in general. Only a set of interacting qualities of critical thinking is a model of thinking that is characteristic of a free and creative person in a democratic society. Accordingly, the need of the society for this type of individuals should be reflected in the education system.

Practical evidence shows that too little percentage of graduates of schools and universities really possess a set of qualities of critical thinking and information culture, so the question arises here: how should students develop critical thinking? The answer to this question in the opinion of many scientists According to many scholars' opinions the answer to this question is through reading and writing, through the development of skills for working with literary read.

For example, literature serves as an effective means of mental, moral and aesthetic education to help readers to wind to understand of the context. It develops the child's thinking and imagination, enriches his emotions, and gives fine examples of the literary language. The role of fiction in the development of the speech of a child is great, without which it is impossible to successfully study at school, and then at a university.

Some believe that critical thinking is relevant to philosophy and politics but not relevant to literature. But we can suppose that literature is an effective tool for engaging students in critical thinking. However, teaching children to analyse and evaluate literary texts appropriate to their age and interests, help them develop critical thinking skills. This involves seeing relationships between events, drawing inferences, analysing events, synthesizing evidence and evaluating both the content of a text and the language used to the express ideas contained within the topic.

To improve critical thinking skills, we decided to consider the main aspects of critical thinking through the literary heritage of the great poet, a great thinker, the founder of written Kazakh literature, and its first classic. For Kazakh, the name of Abay is well known just as Shakespeare, Goethe, and Pushkin are well-known in many countries, because his great words became a spiritual patrimony of not only one nation, but of the entire humankind.

Abay (Ibrahim) Qunanbayuli was a Kazakh poet, composer and philosopher. He was also a cultural reformer toward European and Russian cultures on the basis of enlightened Islam. His work heritage provided rich contribution in songs and poems, translations and prose. His translations of the poetry written by Russian writers and poets such as Pushkin, Lermontov, and Krylov became the national patrimony of Kazakhstan. He translated the works of Schiller, Goethe, and Byron into Kazakh language.

«Kara Sozder» [Book of Words] (prose) created by the great thinker constitutes an ethnic philosophical work. His creation is an exploration of Kazakh national life in the second half of the 19th century. He influenced social affairs in the country where he lived. In addition, he participated in the governing of the country and played a certain role in trying to solve complicated problems justly.

The «Book of Words» of Abay finds a special sound and relevance nowadays. We are trying to understand all the richness of the spiritual culture given to us as heritage by our ancestors, analyzed in a small but deep in content, work of Abay. This work is characterized by profound philosophical ideas, moral teachings, humanistic principles, a program of spiritual and moral perfection of man, reflections on his cognitive abilities and mentality. From a Kazakh thinker and poet examined the spiritual and moral appearance and way of life of his people, who turned out to be at the crossroads of time. Therefore, this work with good reason can be called the «critical conscience» of our epoch «Book of Words» represents the inimitable and unique world of the author (Abay) himself, aimed at understanding not only the being of the surrounding world, but also to comprehend the inner world of man. This presents Abay's dialogue with himself, his readers and us. It intrinsically combined philosophical reflections and religious experience, the artistic word and moral instruction, the depth of knowledge and the inexhaustibility of the senses, the wisdom of the thinker and the prophet's vision.

In the Book of Words, the great Abay thinks critically and, as a rule, it is a complex and holistic process. Thinking critically, we are forced to combine or use many elementary skills of critical thinking. Let's consider the various strategies of critical thinking through the Book of Abay's words and begin with affective strategies as «Thinking Independently». Its principle demonstrates that «Critical thinking is independent thinking, thinking for oneself. Many of our beliefs are acquired at an early age, when we have a strong tendency to form beliefs for irrational reasons (because we want to believe, because we are praised or rewarded for believing). Critical thinkers use critical skills and insights to reveal and reject beliefs that are irrational» [1; 25].

Formulating new beliefs, those who think critically do not accept the thoughtless beliefs of others. They, rather, independently analyze the problem, reject unreasonable authorities and recognize rationally justified. Thoughtfully form the principles of thought and action; and do not take thoughtlessly what they are offered. The thinkers independently seek to unite all the relevant knowledge in their own thinking and behavior.

In Word One Abay presented many phrases like: «Whether for good or ill, I have lived my life, traveling a long road fraught with struggles and quarrels, disputes and arguments, suffering and anxiety, and reached these advanced years to find myself at the end of my tether, tired of everything. I have realized the vanity and futility of my labors and the meanness of my existence. What shall I occupy myself with now and how shall I live out the rest of my days? I am puzzled that I can find no answer to this question». The author asks himself different contradictory questions in order to find the right decision from his rich life experience. Furthermore: «Rule the people? Shall I multiply the herds? Occupy myself with learning? Choose the path of the Sufi and dedicate myself to the service of religion? Educate children, maybe?» [2; 13]. Prominent Abay thought critically trying to figure things out for himself, rejecting unjustified authorities, and recognize the contributions of genuine authorities.

Responding to his questions Abay thought: «Rule the people? No, the people are ungovernable. Let this burden be shouldered by someone who is willing to contract an incurable malady or else by an ardent youth with a burning heart. But, may Allah spare me this load which is beyond my powers! Shall I multiply the herds? No, I cannot do that. Let the young folk raise livestock if they need them. But, I shall not darken the evening of my days by tending livestock to give joy to rogues, thieves and spongers. Occupy myself with learning? But how shall I engage in scholarship when I have no one to exchange an intelligent word with? And then to whom shall I pass on the knowledge I will have amassed? Whom shall I ask what I do not know

myself? What's the good of sitting on a desolate steppe with an arshin (*an old measuring rod equivalent to 28 inches*) in hand trying to sell cloth? Too much knowledge becomes gall and wormwood that hastens old age if you have no one by your side to share your joys and sorrows. Choose the path of the Sufi and dedicate myself to the service of religion? No, I'm afraid that won't do either. This vocation calls for serenity and complete peace of mind. But I have not known peace either in my soul or in my life and what sort of piety can there be amongst these people, in this land! Educate children, maybe? No, this, too, is beyond my powers. I could instruct children, true, but I don't know what I should teach them and how. For what occupation, for what purpose and for what kind of community am I to educate them? How can I instruct them and direct their paths if I don't see where my pupils could usefully apply their learning? And so here, too, I have been unable to put myself to any good use» [2; 13].

Abay made this conclusion as the final decision that will be more valuable and useful for others «Well, I have decided at length: henceforth, pen and paper shall be my only solace, and I shall set down my thoughts. Should anyone find something useful here? Let him copy it down or memorise it. And if no one has any need of my words, they will remain with me anyway».

According to Aspect 3 «Exploring Thoughts Underlying Feelings and Feelings Underlying Thoughts» Richard W. Paul (1990) describes «Critical thinkers realize that their feelings are their response (but not the only possible, or even necessarily the most reasonable response) to a situation. They know that their feelings would be different if they had a different understanding or interpretation of the situation» [1; 44].

Critical thinkers recognize that thoughts and feelings, far from being different kinds of «things», are two aspects of their responses. Uncritical thinkers see little or no relationship between their feelings and their thoughts, and so escape responsibility for their thoughts, feelings, and actions. Their own feelings often seem unintelligible to them.

When we feel sad or depressed, it is often because we are interpreting our situation in an overly negative or pessimistic light. We may be forgetting to consider positive aspects of our lives.

Understanding our feelings better by asking ourselves, «How have I come to feel this way? How am I looking at the situation? To what conclusion have I come? What is my evidence? What assumptions am I making? What inferences am I making? Are they sound inferences? Do my conclusions make sense? Are there other or better ways to interpret this situation?»

We can learn to seek patterns in our assumptions, and so begin to see the unity behind our separate emotions. Understanding ourselves is the first step toward self-control and self-improvement. This self-understanding requires that we understand our feelings and emotions in relation to our thoughts, ideas, and interpretations of the world [1; 53]. Abay wrote about different nations in Word 2 «In my childhood I used to hear the Kazakhs jeering at the Uzbeks: «You Sarts in wide skirts, you bring your rushes from afar to thatch your roofs! You bow and scrape when you meet someone, but you insult him behind his back. You are afraid of every bush; you rattle on without stopping, and that's why they call you Sart-Surts (*kaz. Surt-Sart: rattle, talkative person*)». Encountering Nogais (*kaz. Nogai: Kazakh name for Tatars*) the Kazakhs would ridicule and scold them, too: «The Nogai is afraid of the camel, he soon gets tired astride a horse and takes his rest walking. «The red-headed Urus (*kaz. Urus: Kazakh name for Russians*), once he spies an aul (*kaz. village, nomadic community*), gallops fit to break his neck towards it, permits himself to do whatever comes into his head, demands to hear all the rumours and gossip, and believes everything he is told».

But later Abay saw the Sarts can grow all plants that, no land that their merchants have not visited, and no such thing that their nimble fingers cannot contrive. Their laymen live in peace and seek no enmity, the Nogais are fine soldiers and that they bear deprivation stoically. They face death with humility, protect schools and honour religion, they know how to work hard and grow rich, and to dress up and have fun. He pictures the Russians as well-educated people.

Analysing Word 2, we used strategy 3 «Exercising Fairmindedness». According to its principle — to think critically, we should be able to consider the strengths and weaknesses of opposing points of view [1; 45].

The world consists of a many of societies, people in which have diverse points of view and possess different ways of thinking. To develop us as intelligent people, we must enter into the details and think in the framework of the structures and ideas of this or that people or society. We cannot adequately understand the world if we think of it only from one point of view. In addition, critical thinkers admit that their behavior affects others and on this basis they also view their behavior from the standpoint of other people.

Developing Intellectual Good Faith or Integrity Critical thinkers recognize the need to be forthright to their own thought, to be consistent in the intellectual standards they apply, to hold themselves to the same rigorous standards of evidence and proof to which they hold others. To practice what they advocate for others and to honestly admit discrepancies and inconsistencies in their own thought and action. They believe most strongly what has been justified by their own thought and analyzed experience.

Words 31 and 32 attract great attention because in these words every human being can find answers for many different questions and can be considered as some advice to think critically and the most valuable thing that should be used practically in life.

Abay described in Word 31 «We can name four means that promote the perception and memorization of what is heard: First, we should acquire spiritual firmness and determination secondly, you should heed wise counsels attentively and with an open heart, eager to grasp the meaning of what is said; thirdly, you should ponder over these wise words and repeat them over and over again so as to imprint them in your memory; fourthly, you we should avoid harmful states of the mind and resist them even in the face of temptation. These states of mind are: careless sloth, indifference, senseless amusement, the inclination to morose reflection and destructive passion. These vices can destroy both your mind and your talent».

In Word 32 Abay deeply provides insight into how to learn the ropes. «Those who seek learning should know certain essential conditions without which they cannot achieve their goal. First, do not attempt to do so for the sake of profit. You should love learning for its own sake and strive for it. If you value knowledge as a supreme blessing, each new truth you uncover will bring peace and satisfaction to your soul. Memorise well what is new to you, and you will feel the desire-for new quests, and a love of knowledge will be born in your heart. Then your memory will absorb whatever you have seen and heard. But if you have another purpose in mind, seek knowledge only with the aim of getting rich, your attitude to learning will be the same as that of a woman to her stepson. If your soul and your mind are well intentioned towards learning, it will be benevolent in turn it will surrender to you readily. But it will show half-hearted benevolence to a half-hearted person.

Second, study with clear and noble aims, not to acquire learning so as to be able to argue with other people. Now, arguments within reason help to strengthen one's convictions, but, excessive zeal for them can only spoil a man. For lovers of wrangling will launch into disputes not for the sake of ascertaining the truth but rather to show off their knowledge and get the upper hand of other people. Such arguments breed envy, add not a whit of humanity and do not serve scholarship — on the contrary, they simply confuse people. This is the vain occupation of troublemakers. He who leads hundreds astray from the right path is not worth the little finger of one who has brought just one man back to the path of truth.

True, disputation is one of the paths to knowledge, but a person who gives himself entirely to this runs the risk of becoming conceited and arrogant an envious gossip. Such a person will be not averse to slander, backbiting and vituperation which only lowers human dignity.

Third, if you have succeeded in pursuit of a truth, do not turn back from it even on pain of death. But if you are not convinced of your knowledge, do not imagine that someone else will appreciate it. If you do not value your own knowledge, how can expect recognition from utter strangers?

Fourth, there are two tool that aid the acquisition of knowledge. One is *mulakhaza* [the subtle art of polemics] and the other, *mukhafaza* [firmness in defense of one's views]. It is necessary to strive constantly to perfect these for without them it is impossible to reinforce and develop your knowledge.

Fifth, I spoke previously of four harmful attitudes of mind, and among these we named careless sloth or idleness. My soul! I enjoin you, to beware of this evil! It is pernicious both for God and for man, both for reason and for honour. It is the arch enemy of everything! But there is no place for this evil where conscience resides.

Sixth, human character is a vessel containing intelligence and knowledge. Develop your character therefore! By indulging in envy and frivolity, by allowing ourselves to be influenced by the words of others and momentary passions, you may forfeit your strength of character. Learning will be of no avail if the vessel that receives your knowledge is not sound.

To attain your goal and be faithful to your duty, you should foster constancy of purpose, determination and strong will, for these help preserve the sobriety of your reason and the purity of your conscience» [2; 137].

In these two Words there are different significant strategic aspects of critical thinking: Thinking Independently, Exploring Thoughts Underlying Feelings and Feelings Underlying Thoughts, Developing Intellectual Humility and Suspending Judgment, Developing Intellectual Courage, Developing Intellectual Perse-

verance, Developing Confidence in Reason, Comparing Analogous Situations: Transferring Insights to New Contexts, Developing One's Perspective: Creating or Exploring Beliefs, Arguments, or Theories, Clarifying Issues, Conclusions, or Beliefs, Clarifying and Analyzing The Meanings of Words or Phrases, Developing Criteria for Evaluation: Clarifying Values and Standards and etc.

Generating or evaluating solutions when solving problems, critical thinkers use all the means available to find the best possible solution. Evaluate possible solutions not by ourselves, on the contrary relative to each other (since the «best solution» implies a comparison). Moreover, spending time on a clear, precise, unbiased formulation of the problem, and do not give an immediately poor description to jump right over to the solution (jumping into conclusion). Thoroughly analyze the causes of problems, ask ourselves: «Why are some solutions better than others? What is required to solve this problem? What methods did this and similar problems solve? With what results?». However, alternative solutions, as a rule, are not given ready; should be generated or invented. Thinking critically one must also think creatively, developing possible solutions to find the most suitable. However, very often the problem persists, not because we cannot say which of the possible solutions are the best, because there is no best solution available. Therefore, although thinkers critically use all available information relevant to these problems, including information about solutions found by others in similar situations, thinking flexibly and figuratively, trying to work out any good idea (no matter whether it was known or not).

The thinkers rightly take into account the interests of everyone, if they (interests) influence the problem itself or to advance its decisions. They are more eager to discover a better solution than to actually achieve the goal and approach the solution of problems realistically.

Thinking critically people read with healthy skepticism and do not question or deny anything until they figure it out. First find out and then make a judgement, understand that everyone can make mistakes and be wrong, not excluding the authors of textbooks. Also realize that, since each person has his/her own point of view, for this reason, may miss some of the relevant information. Authors write books on the same or similar topics, however they differ on perspectives or positions. Therefore, readers critically admit that reading a book is reading only one possible view of the subject. More can be achieved by examining the entire diversity of views on the subject of interest to us. Critical readers question themselves about what they read and want to know about what is meant, justified and described in the text as well as meaning and truth. They do not evaluate the text as a collection of sentences; they evaluate it as integrity, applying a wide range of interpretations until one approaches the whole work. Those who read critically are not inclined to ignore or distort what does not fit into their interpretation.

Critical thinkers can take statements, recognize their implications-what follows from them and develop a fuller, more complete understanding of their meaning. They realize that to accept a statement one must also accept its implications, can explore both implications and consequences at length. When considering beliefs that relate to actions or policies, critical thinkers assess the consequences of acting on those beliefs.

The main aim of this article is to help not only our students (because critical thinking has great educational value for young generation) but help us to understand very simple things as the notion, nature and practical value of critical thinking through reading, thinking, analyzing, interpreting, giving own opinions, evaluating and properly use outcomes of their analyses and thoughts in everyday life. Book of Words was chosen as one of the greatest works of extraordinary genius to demonstrate the right thoughts and decisions which will be necessary in the further life experience.

In conclusion, the works of Abay are priceless treasure for the education, especially for younger generations. Book of Words is the bank of all the necessary knowledge in many fields of human activity. Through Abay's works, we can and need to educate our today's youth. We have examined a few strategies and Words of Abay. There are 35 strategic aspects of critical thinking and 45 Words of Abay. This study needs much time and deep examination and analysis and searches carefully and thoroughly the huge scientific work with practical value can be done.

The use of critical thinking development methods in both learning and teaching process contributes to the formation of a socially adapted, independently thinking, tolerant personality. Critical thinking is the ability to raise new questions, develop various arguments, take independent thoughtful decisions from the standpoint of logic and moral values; all these qualities are in demand by modern society.

In modern pedagogy, many studies in the field of critical thinking have been carried out. At the same time, consideration of this theme through Abay's heritage can contribute to further deepening and development of the theory and practice of forming critical thinking. This study of Abay's creativity is one of its kind by providing a new approach to the integration of the national and the universal in a modern multicultural

society. Thus, the ability to think critically helps a person to reduce the number of acts, which afterwards would have to be empathised and therefore increases our chances of success.

References

- 1 Paul, Richard W. Critical Thinking: What Every Person Needs to Survive in a Rapidly Changing World / W. Paul, Richard. — Rohnert Park, CA: Center for Critical Thinking and Moral Critique, Sonoma State University, 1990. — 260 p.
- 2 Абай Кунанбаев. Слова назидания / А. Кунанбаев. — Алматы: Алматыкітап, 2015. — С. 224.

А. Алтонаян, А. Жунусова, Д. Шалдыбаева, Ж. Жарылғапов, Ж. Капашева

Абайдың әдеби мұраларындағы сыни ойлаудың стратегиялық аспектілері

Мақалада Абай Құнанбаевтың ұлы шығармасы «Қара сөздер» негізінде сыни ойлау аспектілерін талдау қарастырылған. Ұлы ойшылдың мазмұны терең «Қара сөздер» ата-бабамыздың рухани мәдениетінің бар байлығын сипаттайды. Бұл шығарма қазіргі таңда да өзектілігін жоғалтқан емес. Заманауи қоғам қажеттіліктеріне жауап бере алатын кез келген адам үшін сыни ойлау қабілетін дамыту, кез келген қызметте табысты нәтижелерге жете алуына бейімделуі маңызды мәселе болып табылады. Әсіресе өзгермелі қазіргі қоғамда бұл жастар үшін аса қажет. Ақпарат дамыған қазіргі жаһандық әлемде шығармашыл тұлға сыни ойлау қабілетінсіз қалыптасуы мүмкін емес.

Кілт сөздер: Абай Құнанбаевтың «Қара сөздер», сыни ойлау, біліктілікті арттыру, шығармашылық тұлға, өзгермелі қоғам, жаһандық әлем.

А. Алтонаян, А. Жунусова, Д. Шалдыбаева, Ж. Жарылғапов, Ж. Капашева

Стратегические аспекты критического мышления в литературном наследии Абая

В статье рассмотрены аспекты критического мышления посредством анализа величайшего произведения Абая Кунанбаева — «Слова назидания». Глубокие по содержанию «Слова назидания» отражают все богатство духовной культуры народа, оставленной нам в наследие нашими предками. Это произведение имеет актуальность и в наши дни. Развитие критического мышления крайне важно для любого человека, который хочет быть востребованным специалистом в наше время, так как умение делать собственные выводы, мыслить инновативно позволяют добиться успехов в любом виде деятельности. Развитие критического мышления особенно важно для молодежи. В современном развитом мире, в эпоху глобальной информатизации, необходимо быть творческим человеком и, следовательно, уметь мыслить критически.

Ключевые слова: «Слова назидания» Абая Кунанбаева, критическое мышление, развитие навыков, творческая личность, современный мир, глобальная эпоха.

References

- 1 Paul, Richard W. (1990). Critical Thinking: What Every Person Needs to Survive in a Rapidly Changing World. Rohnert Park, CA: Center for Critical Thinking and Moral Critique, Sonoma State University.
- 2 Abay, Kunanbayev (2015). *Slova nazidaniia [Words of Edification]*. Almaty: Almatykitap.

С.У. Такиров, Ж.Ш. Жумагелдин

*Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті, Қазақстан
(E-mail: sarzhan68@mail.ru)*

Шетелдегі қазақ әдебиетінің даму барысы

Мақалада бүгінде қазақ сөз өнерінің асыл арнасын құрап отырған шетел қазақ әдебиетінің даму барысы мен зерттелу үрдісі қарастырылды. Атамекеннен тыс жерлерде ғұмыр кешіп жатқан қандастардың әдеби-мәдени жетістіктерінің ерекшеліктері мен көріністеріне сипат берілді. Қазақ әдебиеті игілігіне жұмыс атқарушы қайраткерлердің бірқатар еңбектері басшылыққа алынды. Қытайдағы қазақ әдебиетінің көркемдік-эстетикалық даму бағытын, тақырыптық-идеялық өзегін екшеген ғылыми еңбектер талданды. Соның ішінде мақалада Ақыт Үлімжіұлы, Таңжарық Жолдыұлы сияқты ұлт игілігі үшін ғұмыр кешіп, әдебиетімізде өшпес із қалдырған ақындардың шығармалары талданып, алты томдық «Қылмыс» романын жазған Қытайдағы қазақ әдебиетінің негізін салушылардың бірі — Қажығұмар Шабданұлының шығармашылығы мен өмірінің кейбір тұстары жайлы айтылды. Қазіргі қазақ әдебиетінің көркемдік өркендеуіне айрықша үлес қосып отырған шетелдегі қазақ әдебиетінің өзіндік сипаты екшеленді.

Кілт сөздер: қазақ халқы, қазақ диаспорасы, шетелдегі қазақ әдебиеті, Шыңжаң қазақ әдебиеті, Ақыт Үлімжіұлы, Таңжарық Жолдыұлы, Қажығұмар Шабданұлы.

Тарихи отанынан тыс жерлерде ғұмыр кешіп жатқан ұлт өкілдерінің бір бөлігі ирредента, ал екінші бөлігі диаспора деп аталады. Бұл жағдай қазіргі қазақ ұлтының да басындағы жағдайлардың бірі саналады. Ирредента деп өздерінің ежелгі атамекенінде өз дәстүрлерін сақтап, өмір сүріп отырған біртұтас халықтың бір бөлігін айтады. Алайда, өкінішке қарай, отарлаушы империялардың өзара келісімдерінің салдарынан қазақ халқының ата-бабадан қалған біртұтас жерлері басқа мемлекеттің құрамына өтіп кетті.

Ал халықтың бір елден екінші елге еріктен тыс қоныс аударып, өзге халықпен бірге тұруы диаспора атауымен аталады. Осы орайда халықтың өсу динамикасына қатысты зерттеулер жүргізуші, көші-қон саясатын талдап жасаушылардың бірі, сондай-ақ шет елдегі қазақтардың атамекенге оралуын алғаш ұйымдастырушылардың бірі болып табылатын, әрі Қазақстанда демография туралы білімнің негізін қалаушы, қоғам қайраткері, профессор Мақаш Байғалиұлы Тәгімовтің аталған терминдер сияқты бірқатар атаулардың ел арасында қолданысқа еніп кетуіне зор еңбегі сіңгендігін атап кеткен жөн. Бүгінгі таңда еуразиялық кеңістікте орын алып жатқан күрделі үрдістердің әлемнің тағдыры үшін үлкен маңызы бар.

Әрбір халықтың өмір сүру салтындағы өзгешеліктер жалпы дүниежүзілік тарихтың даму үрдісін, ішкі тұтастығын, жалпы жүйесін бұзбайды. Қайта тереңдеп қараған сайын, ол ерекшеліктер жалпы тарихи санамызды гүлдендіре түсері анық. Міне, қазақ диаспорасы мәселесіне деген қызығушылық осы қырларды айқындай түсуге бағыттайды [1; 4]. Қазақтардың екі мемлекетке бөлініп қоныстануы 1864 жылғы «Қытай-Ресей батыс солтүстік шекараны өлшеп айыру тоқтамынан» басталған. Бұл мәселе тарихтан белгілі Шәуешек келісімі деген атқа ие. Аталған келісім — патшалық Ресей мен Қытайдың Цинь империясы арасында 1864 жылдың 7 қазанында Шәуешек қаласында қол қойылған мемлекеттік шекара келісімі. Ол «Қытай-Ресей солтүстік-батыс шекараны белгілеу келісімі» деп те аталады. Келісім он тараудан тұрады. Онда шекара сызығын белгілеудің қағидалары белгіленген. Онда: «Шекара сызығы тау шоқылары, үлкен өзендер және қазіргі Қытайдың тұрақты қарауылдарын жағалай тартылады» деп көрсетілген. Шекара сызығы қазақ жері арқылы өтетіндіктен, онда отырған қазақтар жөнінде келісімнің бесінші тарауында «Қазір шекараны ақылдасып белгіледік. Екі ел мәңгі тату болады. Осыдан кейін екі мемлекет осы белгіленген шекара маңындағы өңірлерде отырған малшыларға таласпау үшін, осы келісім құжаттар бір-біріне тапсырған (күшіне енген) күннен бастап, олар бұрыннан бері қай жерде мал бағын отырған болса, сол жерлерде малдарын бағып отыра берулері керек.

Олар сол ежелгі қоныстарда орнығып отырып, шаруашылықтарымен шұғылдана берулері үшін жер қай мемлекетке бөлінсе, онда отырған адамдар жерімен қоса сол мемлекеттің басқаруында болады», — деп жазылған. Осы келісім негізінде қытай-ресей мемлекеттік шекара сызығының арғы бетінде қалған қазақтар Қытай азаматы болды да, бергі жағындағылар Ресей құрамындағы қазақтар

болып саналды. Екі жақтық келісім бойынша Ертіс өзенінен көлденеңдегі Памирге дейін тартылған бұл шекара сызығы қазақ жері мен елін алғаш рет екіге бөлді. Содан бастап Ресей империясы мен Қытай империясының шекараны бөлісу келісіміне байланысты ерте дәуірлерден іргесі бөлінбей, ауылы аралас, қойы қоралас болып келген қазақ халқы екіге жарылып, Қытайдағы қазақ диаспорасы мен Ресейдегі қазақ диаспорасы қалыптасты [2; 3].

XX ғасырдың басында болған көптеген тарихи төңкерістер мен оқиғалардың салдарынан қазақтардың біраз бөлігі туып өскен атамекендерінен ауып кетті. Әсіресе империялық министр Столыпиннің Қазақстандағы аграрлық реформасы, 1914 жылғы Бірінші дүниежүзілік соғыстың басталуынан туындаған 1916 жылғы ұлт-азаттық қозғалысы, 1917 жылғы Ақпан төңкерісі мен Қазан төңкерістері, 1918–1920 жылдардағы азамат соғысы, 1921 жылғы ашаршылық пен қазақ ұлтының басына өте қатты ауыртпашылық әкелген 1931 жылғы ашаршылық, атап айтқанда, ұлтқа қарсы жүргізілген геноцид осы оқиғалардың қатарында жатады. Қазақ ұлтынан Екінші дүниежүзілік соғысқа қатысқандардың тұтқынға түскендері отанына оралмай катып қойғандары шет елдердегі қазақ диаспорасы өкілдерінің қатарын толықтырған.

XX ғасырдың алпысыншы-тоқсаныншы жылдарындағы Батыс Еуропа, Америка сияқты елдерге еңбек көші-қонның жасалуы, кеңестік жүйе жойылғаннан кейінгі өтпелі кезеңде Қазақстан экономикасында орын алған уақытша тұрақсыздық, діни себептер, патшалық және кеңестік билік кезеңдерінде мұсылмандардың қасиетті жерлері санататын Мекке мен Мәдинаға діндарлардың қажылық сапармен баруының қиындауы, дінге сенушілердің қыспаққа алынуы сияқты жағдайлар белең алып, халықтың өз жерінде өз елімен тыныш өмір сүруіне мүмкіндік болмады. Осы уақытта да қазақтардың көбісі жер аударуға, шет елге көшіп, тұрақ табуға мәжбүр болған. Ата жұрттан кетіп, сыртқа кете бастаған қазақ ұлтының көші «ақтабан шұбырынды» кезіндегі жаугершіліктен, шапқыншылық салдарынан да басталған.

Ал 1723 жылы солтүстік-шығыстан шұғыл жасаған жоңғарлардан шегінген көшпенді халықтың оңтүстік-батысқа қарай ауып, қазіргі Орта Азия жеріне тереңдей енуден басқа амалы қалмаған. Шапқыншылықтан қатты күйзелген қазақтың шашырап не бірігіп кеткен ру-тайпалары Ташкент маңында жасанды құрамалар түрінде қайта құрылып, сол аймақтарда қалып қойған. Олар бүгінде қазақ-өзбек арасында қалған ирредент-маргиналдар саналды. Тамды аймағында, Мырзашөлде, Шыршық бойында қазақтар ертеден тұрып келген. Қазақ даласының одан әрі кең жайылуына таршылдық тікелей әсер еткенін тарихтан білеміз. Алдымен, Еділ мен Жайықтың жағасынан, кейін Есіл мен Тобылдың бойынан және Ертіс өңірінен зорлықпен қуылған көшпенді қазақ тайпалары солтүстік-батыстан оңтүстік-шығысқа қарай үдере көшкен. Отаршылдық тудырған тауқыметті кезең шамамен алғанда 1650 жылдан 1916 жылға дейін жалғасып келді. Азамат соғысы жылдары қазақ жұртының Қытай мен Монғолияға қарай көшуі кең өріс алды. Себебі бұл кез саясаттан хабары жоқ момын халық шетке қарай ақ гвардияшылар келгенде бір ығысып, қызыл әскерлер келгенде тағы да жөңкілген кезең болған. Ұлт-азаттық көтеріліс пен азамат соғысы жылдарында атамекеннен екі жүз мың адам жер ауып кеткен. Ал кеңестік дәуірдегі әкімшіл-әміршілдіктен туған асыра сілтеу жылдары (1930–1934) екі миллионға таяу қазақтар шет елге үдере көшкен екен. Ирандағы қазақтар қазіргі Маңғыстаудан ауып келсе, Монғолиядағы қазақтардың соңғы көші Сібірге барып паналағандар. Қазақстанның солтүстігінде қызылтабан болған қазақ жұрты екінші рет бас сауғалап Қытайға бет алған. Қызыл қырғыннан қашқан қазақтардың ұрпақтары Қарақалпақстан, Түркіменстан, Өзбекстан, Тәжікстанға, Иран мен Ауғанстанды паналаған [3; 674–679].

Қазақтың еріксіз туған жерден тыс жерлерге қоныс аударуы XIX–XX ғасырлар аралығында да жиі орын алған. Ол кезде қазақ даласын Ресейдің еуропалық бөлігінен қоныс аударып келген шаруалар арқылы жаппай отарлау жүріп жатқаны тарихтан белгілі жайт. Қазақтардың ең жақсы, құнарлы да шұрайлы жерлерін күшпен тартып алу жайы осы тұста орын алған. Міне, мұндай жағдайда қазақтардың өздерінің ежелден мекен еткен, дәстүрлі көшіп-қонып жүрген жерлерін тастап, сусыз, құнарсыз жерлерге қоныс аударудан өзге амалы қалмаған. Көптеген ұлт-азаттық көтерілістердің салдарынан аяусыз басып-жаншылған қазақтар басқа мемлекеттердің аумағына көшіп кетуге мәжбүр болған. Мәселен, 1916 жылғы ұлт-азаттық көтерілістен соң 300 мыңға тарта қазақ Қазақстан аумағын тастап Қытайға көшіп кеткен [3; 670, 671]. Бүгінде Қытайда қазақ ирредентасы, яғни өзінің тарихи аумағында қоныстанып, тіршілік жасап жатқан этникалық қазақтар да, тұрады. Қытайда барлығы 56 ұлт өмір сүретіні белгілі болса, солардың ішіндегі ең көбін біздің шетелдегі отандастарымыз құрауда екен. Қазақстан Республикасы егемендігін алғаннан кейін, қазақ диаспорасына байланысты мақсат-мүдделер де айқындала түсті. Оның дәлелі дүниежүзі қазақтары Құрылтайының 1992 жылдың

29 қыркүйегінде Алматы қаласында Абай атындағы Академиялық опера және балет театрында тұңғыш бас қосу жасағаны болмақ. Бұл Құрылтайға Түркия, Германия, Франция, Швеция, Норвегия, Монғолия, Ресей, Қырғызстан, Түркіменстан, Өзбекстан және басқа елдерден, барлығы 33 елден, сондай-ақ Қазақстан облыстарынан келген өкілдер — 800-ден астам адам қатысқан. Осылайша, Дүниежүзі қазақтарының қауымдастығы тәуелсіз еліміздің жаңа тарихындағы сара жолын 1992 жылы бастаған [4; 21].

Дүниежүзі қазақтарының қауымдастығы айқын мақсаттарға сай жұмыстар атқарып жатқан бүгінгі күні қазақ диаспорасының, Қазақстан Республикасы мен біздің отандастарымыз мекендейтін елдердің өзара қатынастары мен байланыс мәселелері мемлекетаралық деңгейде қаралып, алдыңғы мәселелердің бірі саналып отыр. Бүгінде қазақ диаспорасы біздің мемлекетіміздің қазақтар тұратын елдермен сыртқы саясатының маңызды бір бөлігіне айналып отыр. 1999 жылы елімізде «Халықтың көші-қоны туралы заң» қабылданып, шет аймақтардағы қандастарымыздың ата жұртына — тарихи Отанына көшіп келу үрдісін реттеу ісі қолға алынды. Қазақтардың Дүниежүзілік қауымдастығы елімізге шет жұрттағы қандастардың мәдени мұраларын жинақтау бағытында да белсенді жұмыс атқарып келеді.

Рухани қазынамыздың бір көзі — әдебиет. Ал, шет елдегі отандастарымызда бұл қазынаның мол екендігі де аян. Сондықтан қазақстандықтарды шетелдегі отандас жазушылар мен ақындардың, ғалымдардың таңдаулы шығармаларымен таныстыруды Дүниежүзі қазақтары қауымдастығының жанынан құрылған «Атажұрт» баспа орталығы өз мойнына алған.

XXI ғасырға аяқ басқаннан 2005 жылға дейінгі аралықта «Шетелдегі қазақтар, Қауымдастық кітапханасы» сериясымен 350 баспа табақ көлемінде 20-ға жуық кітапты жарыққа шығарды. Ол кітаптардың авторлары арасында шетелдегі қазақ диаспорасының қадірменді ақсақалдары Дәлелхан Жаналтайдың «Қилы заман — қиын күндер», көрнекті дін қайраткері Халифа Алтайдың «Алтайдан ауған ел» атты ғұмырнамалық естеліктері. Қытайда тұратын белгілі ғалым, ұстаз, тарихшы, жазушы Сұлтан Жанболатовтың «Елжау Күнби». Батырхан Құсбегиннің «Зуқа батыр» романдары, монғолиялық тарихшы-ғалым Зардыхан Қиянатұлының «Монғолиядағы қазақтар», Жақсылық Сәмитұлының «Қытайдағы қазақтар» кітаптары, қытайлық үлкен ғалым, бүкіл саналы ғұмырын қазақ тарихын зерттеуге жұмсаған Су Бихайдың «Қазақ мәдениетінің тарихы» атты еңбегі айрықша атап көрсетуге тұрарлық кітаптар [4; 31].

«Халық талап-тілегіне орай кітап бастыру, газет, журнал шығару бұл өңірлерде тәп-тәуір жолға қойылған. «Шетелдегі қазақ әдебиеті — қазақ деген ұлы халықтың, қазақ әдебиеті аталатын әлем таныған өрелі әдебиеттің сырттағы бұлақтары», — дейді Құлбек Ергөбек ағамыз «Арыстар мен ағыстар» еңбегінде [5; 291–297].

Сондай-ақ азаматтық адалдығымен, елінің сүйікті ұлы болып мәңгі есте қалатын тұлға, алты томдық «Қылмыс» романын жазған Қажығұмар Шабданұлының ғұмыры әркімге де үлгі. «Туған жерім — Аягөздің топырағы бұйырса, елге жетсем...», — деп өмірінің соңына дейін армандап кеткен, өмірінің соңғы тұстарында Қытайдың Шыңжаң автономиялы ауданына қарасты Шәуешек қаласында үйқамақта болған ақын, драматург, жазушы Қажығұмар Шабданұлының бар өмірі андуда, қатаң бақылауда болса, ғұмырының қырық жылдан астам уақыты Қытайдың тар қапас түрмесінде өткен. Алаш Азаттық туын көтергенге дейінгі бодандықта өткен рухы биік ұлттың бар өмірі қай жағынан алса да «қылмыс» саналған. Отарлаушы халық қазақты бұратана атандырып, бүтіндей құрту мақсаты үшін қаншама аяусыз іс-әрекеттерге барған. Тіпті, қазақтың жер бетінде жүруінің өзі ол кездері «қылмыс» саналған. Демек, Қажығұмар Шабданұлының әйгілі «Қылмыс» романы — қанқұйлы XX ғасырдағы тұтас ұлттың аянышты тағдырының көрінісі саналмақ.

Тағы да айта кетерлік жайт, Қытайдағы қазақы өнердің отын өшірмей, жандандырып отырған қандастарымыз мүмкіндігінше тарихи отанға қарай жыл санап бағыт алып келетіндігі жөнінде. «Елге ел қосылса — құт» дегендей қазақ диаспорасы өкілдерінің XX ғасырдың 90-жылдарының басында атамекенге ағылған ұлы көшінің нәтижесінде Отанымызда қандастарымыздың үлес салмағы сан жағынан әжептеуір артты. Шетелдегі қандастарымыз арасында осылай сең бұзып, атажұртқа бет бұру көші басталғанымен, әлемдегі күллі қазақ келіп жеткен жоқ», — дейді Қ. Шамақайұлы [6; 5].

Шет елдерде өмір сүріп жатқан қандастарымыз жайында сөз қозғағанда талқыға салынатын тағы бір өзекті мәселе — олардың төл әдеби-мәдени мұраларымызды сақтап отыруы жөнінде болмақ. Осы тұста қазақ әдебиеті әлем бойынша қазақ ұлты қоныстанған барлық елде өз өркенін жайып, тамыр тарқан айтқан жөн болар. Әсіресе екі миллионға жуық қандастарымыз қоныстанған қытай еліндегі қазақ сөз өнері өз жетістіктерімен өзгешеленеді, әрі қазақ әдеби мұраларының құнды да

құнарлы қазынасын сақтаған алаш әдеби орта саналады. Қытай топырағында туылған жазушылардың ішінен шығармасы тұңғыш басылым көргені — Ақыт Үлімжіұлы. Әйгілі ақын Ақыт Үлімжіұлының 1891 жылы Қазан баспасынан жеке кітап болып шыққан алғашқы кітабы «Жиһаншаны» Қытайдағы қазақ қаламгерлерінің тұңғыш кітабы деп есептесек, жазба әдебиетіміздің тарихы 123 жылды құрайды. Ақынның «Жиһаншахтан» басқа төрт кітабы толықтай 1919 жылдан бұрын қазан баспасынан шыққан. Ақыт Үлімжіұлының халықты оқу-ағартуға, ғылым, білім үйренуге үндеген шығармалары өте көп. Әсіресе адалдыққа үндеген өлеңдері сонау 30–40-жылдары халықты оятып, мәдениетке жетелеуде елеулі қызмет атқарған. Ал, Таңжарық Жолдыұлы, Асқар Татанайұлы, Дубек Шалғынбаев, Нығмет Мыңжанұлы сынды қаламгерлердің алды 1930-жылдардан бастап шығармалар жариялап, қазақ қоғамына ақын-жазушы ретінде танылған. Шыңжандағы қазақ жазба әдебиетінің негізін қалаушылардың бірі, көрнекті қаламгер Қажығұмар Шабданұлының «Сол үшін» деген алғашқы өлеңі 1943 жылы «Малшы» газетінде жарияланған. «Біздің үй» поэмасы және басқа да өлеңдері мен дастандары 1950 жылы баспа бетін көрген. Ал 1956 жылы «Бақыт жолында» повесі басылып шыққан. 1978–1986 жылдардың аралығында Қажығұмар Шабданұлының көптеген шығармалары жазылып, жарық көреді. Жазушының «Өгейлер» атты романы 1985 жылы «Тарбағатай» журналында жарияланған. Қажығұмар Шабданұлының дүниеден қайтқанда отандық баспасөздерде көптеп мақалалар жария болған еді. Солардың бірі «Бодандықтың жасы» атты мақалада Армиябек Сағындықұлы: «Қытай қазақтарының жазба әдебиетін биік белеске көтерген қарымды қаламгер еді. Қажығұмар өмірі, тағдыры бодандықта жүрген құлдықта жүрген, көрінгеннің қол астында езгіге ұшыраған қазақтың типтік образы» дей келе, «Қылмыс» романында аумалы-төкпелі тарихи жағдайлар айшықты суреттелді. Өз бастарынан кешкендерін жаза отырып, қаламгер екі империя арасындағы қазақ тағдырын терең бейнелейді.

Қытайдағы қазақ жазба әдебиетінің алғашқы өкілдерінің бірі Нығмет Мыңжанидың 1942 жылы «Шынжаң газетінде» жариялаған «Қыз Жібек жөнінде» атты зерттеу мақаласы осы саладағы алғашқы ізденіс саналған. Н.Мыңжанидың 1946 жылы жазған «Қазақ тарихы» («Шанхай» журналында қытай тілінде жарияланған) мақаласы толықтырылып қайта жазылып, 1949 жылы қазақша, ұйғырша, қытайша — үш тілде кітап болып шыққан. Кейіннен жазған «Қазақ халқының ауыз әдебиеті» (1980). «Қазақ тіл-әдебиетінің калыптасу және даму дәуірлері» (1981), «Қазақ қиссасы «Бақтияр» және оның қырық бұтағы» (1982), «Қазақ әдебиетінің қисса-дастан жанры» (1982), «Қорқыт ата» кітабы және қазақтың Қорқыт жыры жайында» (1984), «Қазақтың ел аузындағы екі жүз дастаны» (1986), «Қазақтың мифтік аңыздары» (1996) атты еңбектері әдебиеттану ғылымына қосылған елеулі еңбек саналмақ [6; 23–31]. Тағы да алғашқы шығармалары 1949 жылдары жарияланған Қаусылқан Қозыбайұлы, Рахметолла Әпшеұлы, Құрманәлі Оспанұлы, Мағаз Разданұлы сияқты ақын-жазушылар қатарының да Қытайдағы қазақ әдебиетінің рухани арнасына үлестері тиген, қытай қазақ әдебиетінің өкілдері деуге әбден болады. Аталған ақын-жазушылардың іргелі еңбектері мәдениет төңкерісінен кейін жарық көрді. Әр жазушы өмірдің әр қырынан, әр түрлі жазу тәсілімен жазады. Сол себепті де шығармаларды бір өлшемге салып бағалауға келмейді. Қандай үлгіге, өмірдің қай қырынан жазылған шығарма болса да, оның өзіндік артықшылығы әрі кемшілігі болады. Бірінің кем тұстарын бірі толықтырып жатады. Жазу шеберлігі жетпей жататын, көркемдігі төмен шығарманың да жалпы әдебиетімізге аз болса да қосқан үлесі болады. Шетелдегі қазақ әдебиетінің Қазақстан топырағындағы әдебиеттану ғылымы ретінде зерттелуіне көз жіберсек, «Шынжаң қазақтарының әдебиеті» төңірегінде еңбектер жазған Тұрсынбек Кәкішұлы, Зұфар Сейітжанов, Мұхтархан Оразбай, Дүкен Мәсімхан, Омарәлі Әділбек, Бекқожа Жылқыбек секілді аз ғана топты көреміз. Мұның өзі аз да болса жоғарыдағы «ақтаңдақтарды» толтыруға арналған ұлағатты еңбектер саналатыны ақиқат. Әрі әдебиеттану ғылымының дәрежесіне көтерілген маңдай тердің таза жемісі [7; 37–44].

Алыс және таяу шетелдегі қазақ арасынан ұлтына білімді, өнегелі ұстаз, ғалым, өнер қайраткері яғни ұлт зиялыларын дайындап, оларға жан-жақты қолдау көрсетуде, сонымен қатар атамекендегі әр түрлі салалар бойынша болып жатқан мәселелерінен үзбей хабардар етіп тұруда Дүниежүзі қазақтарының қауымдастығы және Көші-қон комитеті мұрындық болуда. Қазақтар тығыз орналасқан Қытай, Өзбекстан, Ресей, Түркия, Монғолия тәрізді елдерден халық арасындағы мұражайларындағы қазақтың тарихына, мәдениетіне, әдебиеті мен өнеріне қатысты қазына байлық барша халқымыздың игілігіне қызмет етуі керек. Бүгінгі қазақ халқы — сонау есте жоқ ескі замандарда-ақ тұлпарының тұяғымен дүниені дүр сілкіндірген көне сақтардың, ежелгі ғұндардың, байырғы түріктердің ұрпағы.

Әлемнің әр түрлі мемлекеттерінде ғұмыр кешіп жатқан, өздерінің ұлттық негіздерін ұмытпаған қазақ диаспорасының өкілдері ерекше атап өтуді талап етеді. Тағдыр тәлкегіне ұшырау салдарынан

қазақ ұлтының бетке ұстар азаматтары мен ұлт жанды ұрпақтары әлемнің қырықтан астам елінің түкпір-түкпірінде шашырап жүр. Ендеше, қандастар тағдырына бей-жай қарамай, зерттеу негізіне алу арқылы, оларды төл сөз өнеріміз бен төл мәдениетімізге жақындата түсеміз.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Еуразиялық интеграция және қазақ диаспорасы. — Алматы: Жеті жарғы, 2007. — 216 б.
- 2 Такиров С.У. Қазақ сөз өнерінің асыл арнасы (Қытайдағы қазақ әдебиеті жайында) / С.У. Такиров, А.Р. Акеева // Қазақ әдебиеті. — 2011. — № 7 (3223).
- 3 Қазақстан ұлттық энциклопедиясы: 10 т. — 9-т. — Алматы: Қазақ энцикл., 2007.
- 4 Қозыбаев М.Қ. Қазақстан тарихы (көне заманнан бүгінге дейін): бес томдық / М.Қ. Қозыбаев. — 4-т. — Алматы: Атамұра, 2010. — 752 б.
- 5 Дүниежүзі қазақтарының қауымдастығы. Аңсаған атажұрт: фотоальбом. — Алматы: Атажұрт, 2005. — 112 б.
- 6 Ерғөбек Қ. Арыстар мен ағыстар / Қ. Ерғөбек. — Астана: Таным, 2003. — 360 б.
- 7 Қазақ диаспорасы: бүгін мен ертең. — Астана: Елорда, 2005. — 352 б.

С.У. Такиров, Ж.Ш. Жумагелдин

Развитие казахской литературы за рубежом

В статье рассмотрен процесс развития и исследования казахской литературы зарубежья как важной составляющей нынешней казахской литературы. Дано описание особенностям и проявлениям литературно-культурных достижений казахов, проживающих в чужих странах. Взяты во внимание ряд трудов исследователей, работающих в этом же аспекте. Исследованы научные труды, в которых изучены направления художественно-эстетического развития и тематическо-идейной основы казахской литературы в Китае. В том числе проанализированы произведения таких поэтов, как Акыт Улимжиулы и Танжарык Жолдыулы, которые оставили неизгладимый след в казахской литературе, рассмотрены некоторые моменты жизни и творчества Кажыгумара Шабданулы, автора шеститомного романа «Кылмыс», основателя казахской литературы в Китае. Отмечено своеобразие казахской литературы зарубежья, которая вносит значительный вклад в художественное развитие нынешней литературы.

Ключевые слова: казахский народ, казахская диаспора, казахская литература в зарубежье, казахская литература в Шыңжаңе, Акыт Улимжиулы, Танжарык Жолдыулы, Кажыгумар Шабданулы.

S.U. Takirov, Zh.Sh. Zhumageldin

Development of Kazakh literature abroad

The article deals with the process of research and development of Kazakh literature abroad, as an important part of modern Kazakh literature. We give a description of the features and manifestations of literary and cultural achievements of Kazakh abroad. Taken under the guidance of a number of works of researchers who work for the benefit of Kazakh literature. Studied scholarly works that examine the direction of artistic and aesthetic development and thematic and ideological foundations of Kazakh literature in China. Including in article analyzed the works of such poets as Akyt Ulimzhiuly, Tanzharyk Zholdyuly who left an indelible mark in Kazakh literature, describes some of the moments of life and creativity Kazhygumara Shabdanuly who wrote a six-volume novel «Kylmys» also founded the Kazakh literature in China. Marked peculiarity of Kazakh literature abroad, which is making its share in the artistic development of the current Kazakh literature.

Keywords: kazakh nation, kazakh diaspora, kazakh literature in abroad, kazakh literature in Shynzhan, Akyt Ulimzhiuly, Tanzharyk Zholdyuly, Kazhygumar Shabdanuly.

References

- 1 Euraziyalyk integratsiya zhane kazak diasporasy (2007). [Eurasian integration and the Kazakh Diaspora], Almaty: Zhety zhargy [in Kazakh].
- 2 Takirov, S.U., & Akeeva, A.R. (2011). Kazak soz onerinin asyl arnasy (Kytaidahy kazak adebiyeti zhaiynda) [Most Sacred direction of the Kazakh literary art (about the Kazakh literature in China)]. *Kazak adebiyeti — Kazakh literature*, 7 (3223) [in Kazakh].

- 3 Kazak ultyk entsiklopediyasy. (2007). [Kazakh national encyclopedia]. (Vols. 1–10). Almaty: Kazakh encyclopedia [in Kazakh].
- 4 Kozybaev, M.K. (2010). *Kazakstan tarihy (kone zamannan buhinhe deyin) [History of Kazakhstan (from ancient times to the present day)]*. Almaty: Atamura [in Kazakh].
- 5 Duniezhuzi kazaktarynyn kauymdasty. Ansagan atazhurt. Fotoalbum [World Association of Kazakhs. In the rural areas. Photo album] (2005). Almaty: Atamura [in Kazakh].
- 6 Ergobek, K. (2003). *Arystar men ahystar [Streams and representatives]*. Astana: Tanyim [in Kazakh].
- 7 Kazak diasporasy: buhini men erteni [Kazakh Diaspora: today and tomorrow]. (2005). Astana: Elorda [in Kazakh].

АВТОРЛАР ТУРАЛЫ МӘЛІМЕТТЕР СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ INFORMATION ABOUT AUTHORS

Althonayan, A. — PhD, Professor, Brunel University, London, United Kingdom.

Amanbayeva, G.Yu. — Doctor of Philology, Professor, Ye.A. Buketov Karaganda State University, Kazakhstan.

Azharbekova, E.N. — Senior teacher, Ye.A. Buketov Karaganda State University, Kazakhstan.

Kapasheva, Zh. — Master of Humanities, Senior teacher, Karaganda State Industrial University, Kazakhstan.

Kazanbayeva, A.Z. — Candidate of Philology, Associate professor, Ye.A. Buketov Karaganda State University, Kazakhstan.

Naukenuly, B. — University of National Education of Xinjiang, Urumqi, China.

Pu, khonian — Associate professor, Ili pedagogical University, Xinjiang, Yining, China.

Rakhimov, B.S. — Doctor of Philology, Professor, Ye.A. Buketov Karaganda State University, Kazakhstan.

Rustemova, Zh.A. — Candidate of Philology, Docent, Ye.A. Buketov Karaganda State University, Kazakhstan.

Shaldybayeva, D. — Master of Pedagogy, Senior teacher, Karaganda Economic University of Kazpotrebsoyuz, Kazakhstan.

Shevlyakova, L.R. — Candidate of Philology, Associate professor, Ye.A. Buketov Karaganda State University, Kazakhstan.

Takirov, S.U. — Candidate of Philology, Associate professor, Ye.A. Buketov Karaganda State University, Kazakhstan.

Toleubayeva, K.A. — Candidate of Philology, Associate professor, Ye.A. Buketov Karaganda State University, Kazakhstan.

Uan zhi, shiyan — Ili pedagogical University, Kazak culture Research Center, Xinjiang, Yining, China.

Zharylgapov, Zh. — Doctor of Philology, Professor, Ye.A. Buketov Karaganda State University, Kazakhstan.

Zhumageldin, Zh.Sh. — Senior teacher, Ye.A. Buketov Karaganda State University, Kazakhstan.

Zhunussova, A. — Master of Philology, Senior teacher, Karaganda Economic University of Kazpotrebsoyuz, Kazakhstan.